
SYSTEM

Prawa Procesowego Cywilnego

Redaktor Naczelny
Tadeusz Ereciński

POSTĘPOWANIE PROCESOWE PRZED SĄDEM PIERWSZEJ INSTANCJI

Redakcja naukowa
Tadeusz Wiśniewski

II cz. 2

Wolters Kluwer

SYSTEM

Prawa Procesowego Cywilnego

Redaktor Naczelny Tadeusz Ereciński

Członkowie Rady Programowej

dr hab. Sławomir Cieślak, prof. dr hab. Tadeusz Ereciński,
dr hab. Paweł Grzegorzczak, sędzia SN Jacek Gudowski,
prof. dr hab. Andrzej Jakubecki, prof. dr hab. Janusz Jankowski,
prof. dr hab. Kazimierz Lubiński, prof. dr hab. Andrzej Marciniak,
prof. dr hab. Karol Weitz, prof. dr hab. Tadeusz Wiśniewski,
prof. dr hab. Feliks Zedler, dr hab. Andrzej Zieliński

-
- Tom I. Zagadnienia ogólne**
Paweł Grzegorzczak i Karol Weitz
- Tom II. Postępowanie procesowe przed sądem I instancji**
Karol Weitz (cz. 1), Tadeusz Wiśniewski (cz. 2),
Sławomir Cieślak (cz. 3)
- Tom III. Środki zaskarżenia** Jacek Gudowski
- Tom IV. Postępowanie nieprocesowe** Kazimierz Lubiński
- Tom V. Postępowanie zabezpieczające.
Postępowanie egzekucyjne** Andrzej Jakubecki
- Tom VI. Międzynarodowe i europejskie
prawo procesowe**
Paweł Grzegorzczak i Karol Weitz

POSTĘPOWANIE PROCESOWE PRZED SĄDEM PIERWSZEJ INSTANCJI

**Redakcja naukowa
Tadeusz Wiśniewski**

Autorzy:

Agnieszka Góra-Błaszczkowska
Bartosz Karolczyk
Krzysztof Knoppek
Kazimierz Lubiński

II cz. 2

Wolters Kluwer

Warszawa 2016

Poszczególne działy tomu II napisali:

Agnieszka Góra-Błaszczkowska	dział II rozdz. 1, 2, 3 pkt 1–6; rozdz. 4–6
Bartosz Karolczyk	dział II rozdz. 3 pkt 7
Krzysztof Knoppek	dział I rozdz. 1–9
Kazimierz Lubiński	dział II rozdz. 7

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	13
Wykaz podstawowej literatury podawanej wyłącznie w zapisie skróconym	17

DZIAŁ I DOWODY I POSTĘPOWANIE DOWODOWE

ROZDZIAŁ 1. Zagadnienia ogólne	36
1. Zasada bezpośredniości postępowania dowodowego	36
2. Zasada swobodnej oceny dowodów	52
3. Zasada kontrydiktoryjności a wykrywanie prawdy i problem dopuszczania dowodów z urzędu	76
4. Problem dowodów uzyskanych sprzecznie z prawem	108
5. Zagadnienia ogólne postępowania dowodowego	134
ROZDZIAŁ 2. Dowód z dokumentu	163
1. Pojęcie dokumentu w znaczeniu potocznym	163
2. Dokument w prawie cywilnym	165
3. Pojęcie dokumentu w znaczeniu procesowym	170
3.1. Dokument w postępowaniu cywilnym państw obcych	170
3.2. Dokument w polskim procesie cywilnym (według stanu prawnego przed 8 września 2016 r.)	172
4. Podpis jako element konstytuujący dokument	176
4.1. Uwagi wprowadzające	176
4.2. Treść podpisu	177
4.3. Sposób składania podpisu	180
4.4. Problem podpisów skróconych i paraf	185
4.5. Problem konieczności podpisu jako elementu konstytuującego dokument oraz problem anonimów	187
4.6. Problem umiejscowienia podpisu	189
4.7. Funkcje podpisu	191
4.8. Podpis <i>in blanco</i>	192
5. Początek dowodu na piśmie	194
6. Dokumenty urzędowe	199
6.1. Pojęcie dokumentu urzędowego	199
6.2. Orzeczenia sądowe oraz ich uzasadnienia jako dokumenty	203

6.3. Dowód z akt sądowych	208
6.4. Dokumenty kościelne	211
6.5. Domniemania prawne łączące się z dokumentami urzędowymi	214
7. Ograniczenia dowodu z zeznań świadków i dowodu z przesłuchania stron ze względu na dokument	219
7.1. Ograniczenia w zakresie zastąpienia dowodu z dokumentu dowodem z zeznań świadków i dowodem z przesłuchania stron	219
7.2. Ograniczenia w zakresie prowadzenia dowodu przeciwko osnowie lub ponad osnowę dokumentu	224
8. Dokumenty prywatne	234
9. Dokument elektroniczny	238
10. Zmiany w zakresie dowodu z dokumentu wprowadzone nowelizacją z 10 lipca 2015 r.	255
ROZDZIAŁ 3. Dowód z zeznań świadków	262
1. Pojęcie świadka	263
1.1. Pojęcie świadka w znaczeniu potocznym	263
1.2. Świadek przybrany do czynności prawnych	264
1.3. Świadek w znaczeniu procesowym	269
2. Niemożność bycia świadkiem	273
2.1. Niezdolność świadka do spostrzegania lub przekazywania spostrzeżeń	273
2.2. Ochrona tajemnicy informacji niejawnych jako przesłanka wyłączająca ze składania zeznań	281
2.3. Ograniczenia dowodu z zeznań świadków ze względu na dowód z przesłuchania stron	288
2.3.1. Rozgraniczenie dowodu ze świadków i dowodu ze stron	288
2.3.2. Zakaz przesłuchania osoby będącej stroną jako świadka	291
2.3.3. Problem wyboru właściwego środka dowodowego w przypadku szczególnych kategorii stron procesowych	294
2.3.4. Zakaz przesłuchiwanie przedstawiciela ustawowego strony jako świadka	298
2.3.4.1. Uwagi ogólne	298
2.3.4.2. Rodzice	298
2.3.4.3. Opiekunowie	300
2.3.4.4. Kuratorzy	301
2.3.4.5. Doradca tymczasowy	301
2.3.4.6. Zakaz przesłuchiwanie w charakterze świadka osób wchodzących w skład organu osoby prawnej lub innej jednostki organizacyjnej będącej stroną	302
2.3.4.7. Znaczenie procesowe współuczestnictwa dla prowadzenia dowodu z zeznań świadków	307
2.4. Szczególne ograniczenie podmiotowe dowodu z zeznań świadków w postępowaniu odrębnym w sprawach małżeńskich	309
2.5. Niedopuszczalność przesłuchania mediatora jako świadka	312
2.6. Problem dopuszczalności przesłuchania Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej jako świadka	313

2.7. Przesłuchanie jako świadków osób objętych immunitetem dyplomatycznym i konsularnym	315
2.8. Zakaz dowodowy wynikający z ustawy o świadku koronnym	319
3. Prawo świadka do odmowy zeznań	320
3.1. Ogólna charakterystyka prawa odmowy zeznań	320
3.2. Podmiotowy zakres prawa odmowy zeznań	322
3.3. Problemy szczególne odmowy zeznań	326
4. Prawo świadka do odmowy odpowiedzi	335
4.1. Pojęcie prawa do odmowy odpowiedzi i jego stosunek do prawa do odmowy zeznań	335
4.2. Problem pouczenia świadka o prawie do odmowy odpowiedzi	338
4.3. Narażenie na odpowiedzialność karną, hańbę lub szkodę majątkową jako przesłanka prawa do odmowy odpowiedzi	342
4.4. Ochrona tajemnicy zawodowej jako podstawa odmowy odpowiedzi	344
4.5. Duchowny jako świadek	358
5. Problem dopuszczalności przesłuchania pełnomocnika procesowego jako świadka ..	365
6. Przebieg dowodu z zeznań świadków	368
7. Ocena dowodu z zeznań świadków	377
8. Dziecko jako świadek	380
 ROZDZIAŁ 4. Dowód z opinii biegłego	 383
1. Pojęcie dowodu z opinii biegłego	383
2. Porównanie dowodu z opinii biegłego i dowodu z zeznań świadków	387
3. Przedmiot dowodu z opinii biegłego	389
4. Osoba biegłego	399
5. Ocena dowodu z opinii biegłego	405
6. Dopuszczenie dowodu z opinii biegłego	412
7. Sporządzanie opinii przez biegłego	416
8. Przesłuchanie biegłego	419
9. Rodzaje i podziały opinii biegłego	422
10. Wykorzystanie opinii biegłego sporządzonej w innej sprawie	428
11. Prywatna opinia biegłego	431
12. Odpowiedzialność prawna biegłego sądowego	437
12.1. Odpowiedzialność cywilna	437
12.2. Odpowiedzialność karna	439
12.3. Odpowiedzialność dyscyplinarna	439
12.4. Odpowiedzialność porządkowa	440
13. Problem tzw. świadków-biegłych	441
14. Koszty dowodu z opinii biegłego	444
15. Udział tłumaczy przysięgłych w procesie cywilnym	447
16. Założenia projektu ustawy o biegłych sądowych	449
17. Charakterystyka wybranych kategorii opinii biegłych	452
17.1. Opinia biegłego z zakresu techniki samochodowej i ruchu drogowego	452
17.2. Opinia psychologiczna i psychiatryczna	457
17.3. Opinia pismoznawcza	462
17.4. Opinia z zakresu ekonomii i wyceny majątku	463

ROZDZIAŁ 5. Dowód z oględzin	465
1. Przedmiot dowodu z oględzin	465
2. Obowiązek przedstawienia (okazania) przedmiotu oględzin	468
3. Dowód z oględzin osoby	471
ROZDZIAŁ 6. Dowód z przesłuchania stron	474
1. Pojęcie dowodu z przesłuchania stron i jego dopuszczenie	474
2. Przebieg dowodu z przesłuchania stron	477
3. Ocena dowodu z przesłuchania stron	493
4. Znaczenie dowodu z przesłuchania stron	494
5. Dowód z przesłuchania stron a informacyjne przesłuchanie stron	496
ROZDZIAŁ 7. Dowody przyrodnicze	498
1. Pojęcie i rodzaje dowodów przyrodniczych	498
2. Dowód z grupowego badania krwi	500
3. Dowód z ekspertyzy antropologicznej	507
4. Dowód z badania antygenów w układzie HLA	509
5. Dowód z niezdolności mężczyzny do zapłodnienia	510
6. Dowód z ustalenia okresów płodności kobiety	511
7. Dowód z badania śliny	511
8. Dowód z porównania daty obcowania płciowego ze stopniem rozwoju dziecka po urodzeniu	512
9. Dowód z badania kodu genetycznego (DNA)	513
ROZDZIAŁ 8. Dowód z nośników obrazu lub dźwięku (dowód z dokumentów pozatekstowych)	519
1. Pojęcie i rodzaje dowodu z nośników obrazu lub dźwięku	519
2. Sposób prowadzenia dowodu z nośników obrazu lub dźwięku	523
3. Charakter prawny fotokopii	527
ROZDZIAŁ 9. Dowody inne (nienazwane)	531
1. Pojęcie dowodów nienazwanych	531
2. Dalsze rodzaje nienazwanych środków dowodowych	533
3. Znaczenie dowodowe kserokopii dokumentu	539

DZIAŁ II CZYNNOŚCI DECYZYJNE

ROZDZIAŁ 1. Zasady określające treść rozstrzygnięcia sprawy	560
1. Pojęcie zasady prawa	560
2. Rola zasad prawa	562
3. Naczelne zasady procesu cywilnego	562
ROZDZIAŁ 2. Zasady orzekania	564
1. Pojęcie zasad orzekania	564
2. Klasyfikacja zasad orzekania	565

2.1.	Zasady dotyczące przedmiotu i podmiotów orzekania	568
2.1.1.	Uwagi wprowadzające	568
2.1.2.	Zasada orzekania tylko na wniosek strony	569
2.1.3.	Zasada związania sądu granicami dochodzonej ochrony prawnej	571
2.1.4.	Zakaz orzekania ponad żądanie	576
2.2.	Zasady dotyczące czasu i podstaw orzekania	581
2.2.1.	Zasada aktualności	581
2.2.2.	Zasada związania podstawą faktyczną żądań powoda	586
2.2.3.	Zasada braku związania podstawą prawną powoływaną przez powoda ..	587
3.	Szczególne kompetencje sądu podczas orzekania	588
3.1.	Uwagi wprowadzające	588
3.2.	Zastrzeżenie na rzecz pozwanego prawa do powołania się w toku egzekucji na ograniczenie odpowiedzialności (art. 319 k.p.c.)	590
3.3.	Rozłożenie zasądzonego świadczenia na raty i wyznaczenie terminu spełnienia świadczenia (art. 320 k.p.c.)	592
3.4.	Zasądzenie odpowiedniej sumy według oceny sądu (art. 322 k.p.c.)	596
ROZDZIAŁ 3. Wyroki i nakazy zapłaty		602
1.	Rodzaje wyroków	602
2.	Podział wyroków ze względu na sposób ustosunkowania się sądu do powództwa ..	603
2.1.	Wyrok uwzględniający powództwo	603
2.2.	Wyrok oddalający powództwo	609
3.	Podział wyroków ze względu na treść	620
3.1.	Wyrok zasądzający	620
3.2.	Wyrok ustalający	622
3.3.	Wyrok kształtujący prawo lub stosunek prawny	626
4.	Podział wyroków ze względu na skutki prawne	628
4.1.	Uwagi wprowadzające	628
4.2.	Wyrok deklaracyjny	629
4.3.	Wyrok konstytutywny	630
5.	Podział wyroków ze względu na zakres rozstrzygnięcia	633
5.1.	Wyrok częściowy	634
5.2.	Wyrok wstępny	643
5.3.	Wyrok końcowy	655
5.4.	Wyrok łączny	656
5.5.	Wyrok uzupełniający	656
6.	Podział wyroków ze względu na sposób ustosunkowania się pozwanego do powództwa	658
6.1.	Wyrok kontradyktoryjny	658
6.2.	Wyrok zaoczny	659
6.3.	Wyrok z uznania	664
7.	Nakaz zapłaty	669
7.1.	Wprowadzenie	669
7.2.	Uwagi ogólne	671
7.3.	Charakter prawny nakazu zapłaty	673
7.4.	Dopuszczalność wydawania częściowych nakazów zapłaty	678
7.5.	Kwestie szczególne	680

ROZDZIAŁ 4. Postanowienia i zarządzenia	683
1. Uwagi wstępne	683
2. Odpowiednie stosowanie przepisów	688
3. Podział postanowień	691
3.1. Uwagi wprowadzające	691
3.2. Postanowienia kończące postępowanie w sprawie	691
3.2.1. Uwagi wstępne	691
3.2.2. Postanowienie o odrzuceniu pozwu	694
3.2.3. Postanowienie o umorzeniu postępowania	698
3.2.3.1. Uwagi ogólne	698
3.2.3.2. Zbędność wydania wyroku	701
3.2.3.3. Niedopuszczalność wydania wyroku	702
3.2.3.4. Postanowienie o umorzeniu postępowania z powodu cofnięcia pozwu	703
3.2.3.5. Postanowienie o umorzeniu postępowania w razie zawarcia ugody sądowej	706
3.2.4. Postanowienie o odrzuceniu środka zaskarżenia	709
3.3. Postanowienia niekończące postępowania w sprawie	710
3.3.1. Postanowienia zaskarżalne zażaleniem	710
3.3.2. Postanowienia niezaskarżalne zażaleniem	711
4. Wydawanie i doręczanie postanowień	715
4.1. Uwagi wprowadzające	715
4.2. Redagowanie postanowień	716
4.3. Ogłaszanie postanowień	717
4.4. Uzasadnianie postanowień	718
5. Zarządzenia	720
 ROZDZIAŁ 5. Uchwały	 724
1. Uwagi wstępne	724
2. Uchwały o charakterze indywidualnym (indywidualno-konkretnym)	726
2.1. Uwagi wprowadzające	726
2.2. Wydanie uchwały na podstawie art. 390 k.p.c.	726
2.3. Wydanie uchwały na podstawie art. 398 ¹⁷ k.p.c.	729
3. Uchwały o charakterze abstrakcyjnym (ogólnym)	730
 ROZDZIAŁ 6. Uzasadnianie orzeczeń	 733
1. Zagadnienia wprowadzające	733
2. Funkcje uzasadnienia	735
3. Konstrukcja uzasadnienia	740
4. Elementy uzasadnienia	744
4.1. Uwagi wstępne	744
4.2. Uzasadnienie podstawy faktycznej	745
4.3. Ocena materiału dowodowego	747
4.4. Uzasadnienie podstawy prawnej	749
5. Zagadnienia szczególne związane z uzasadnianiem wybranych postaci orzeczeń	753
5.1. Charakterystyka uzasadnienia orzeczeń merytorycznych	753
5.1.1. Uzasadnienie orzeczenia sądu II instancji	753
5.1.2. Uzasadnienia orzeczeń Sądu Najwyższego	758

5.2. Uzasadnienia orzeczeń procesowych, wydawanych w kwestiach wпадkowych i ubocznych	760
6. Język uzasadnienia	763
7. Uzasadnienie ustne a pisemne	767
8. Dostępność uzasadnienia	772
9. Termin sporządzenia uzasadnienia	772
10. Podpisanie uzasadnienia	775
11. Doręczenie uzasadnienia i jego skutki	776
ROZDZIAŁ 7. Rektyfikacja wyroków w procesie cywilnym	779
1. Uwagi wprowadzające	780
2. Terminologia	782
2.1. Terminologia polska	782
2.2. Terminologia zagraniczna	784
2.3. Wnioski	785
3. Rys historyczno-porównawczy	786
3.1. Rektyfikacja wyroku w rzymskim procesie cywilnym	786
3.2. Rektyfikacja wyroku w procesie kanonicznym	788
3.3. Rektyfikacja wyroku w polskim procesie cywilnym	789
3.4. Wnioski	795
4. Cele i funkcje rektyfikacji wyroków	796
5. Istota i charakter prawny rektyfikacji wyroku	799
6. Orzeczenia podlegające sprostowaniu	806
7. Sprostowanie wyroku	810
7.1. Ustalenia prawno-porównawcze	810
7.2. Oczywista omyłka	816
7.3. Niedokładności	819
7.4. Błędy pisarskie	824
7.5. Błędy rachunkowe	826
7.6. Inne oczywiste omyłki	828
8. Uzupełnienie wyroku	829
8.1. Uwagi wprowadzające	829
8.2. Ustalenia prawno-porównawcze	831
8.3. Zakres uzupełnienia wyroku	834
8.3.1. Nierozstrzygnięcie przez sąd o całości żądania	834
8.3.2. Nierozstrzygnięcie przez sąd o kosztach procesu	838
8.3.3. Nierozstrzygnięcie przez sąd o natychmiastowej wykonalności	846
8.3.4. Niezamieszczenie przez sąd w wyroku dodatkowego orzeczenia, które według ustawy powinien był zamieścić z urzędu	849
9. Wykładnia wyroku	861
10. Postępowanie rektyfikacyjne	865
10.1. Właściwość i skład sądu	865
10.2. Wszczęcie postępowania	869
10.3. Postępowanie dowodowe. Rozprawa	873
10.4. Orzeczenia rektyfikacyjne	875
10.5. Zaskarżanie orzeczeń rektyfikacyjnych	876
Skorowidz przedmiotowy	879

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

- austriacki k.p.c. – austriacki kodeks postępowania cywilnego
BGB – niemiecki kodeks cywilny
CIC – Codex Iuris Canonici
EKPCz – Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, sporządzona w Rzymie, dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
k.c. – ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121 ze zm.)
k.k. – ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553 ze zm.)
Konstytucja RP – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
k.p. – ustawa z 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1502 ze zm.)
k.p.a. – ustawa z 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 267 ze zm.)
k.p.c. – ustawa z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 101 ze zm.)
k.p.c. z 1930 r. – rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 listopada 1930 r. – Kodeks postępowania cywilnego (uwaga: przepisy przywoływane w brzmieniu tekstu jedn.: Dz. U. z 1932 r. Nr 112, poz. 934 ze zm.; jeśli przywoływane przepisy są w brzmieniu tekstu jedn.: Dz. U. z 1950 r. Nr 43, poz. 394 ze zm., jest to wyraźnie zaznaczone w tekście)
k.p.k. – ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 ze zm.)
k.r.o. – ustawa z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 583 ze zm.)
k.s.h. – ustawa z 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1030 ze zm.)
k.z. – rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz. U. Nr 82, poz. 598 ze zm.)
nowelizacja z 10 lipca 2015 r. – ustawa z 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1311)
p.a.s.c. – ustawa z 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. poz. 1741 ze zm.)

Wykaz skrótów

pr. adw.	– ustawa z 26 maja 1982 r. – Prawo o adwokaturze (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 615 ze zm.)
pr. czek.	– ustawa z 28 kwietnia 1936 r. – Prawo czekowe (Dz. U. Nr 37, poz. 283 ze zm.)
pr. not.	– ustawa z 14 lutego 1991 r. – Prawo o notariacie (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 164 ze zm.)
pr. spółdz.	– ustawa z 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1443 ze zm.)
pr. weksl.	– ustawa z 28 kwietnia 1936 r. – Prawo wekslowe (Dz. U. Nr 37, poz. 282 ze zm.)
p.u.n.	– ustawa z 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 233 ze zm.)
p.u.s.p.	– ustawa z 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 133 ze zm.)
r.b.s.	– rozporządzenie z 24 stycznia 2005 r. w sprawie biegłych sądowych (Dz. U. Nr 15, poz. 133)
reg. sąd.	– rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 25 czerwca 2015 r. – Regulamin urzędowania sądów powszechnych (Dz. U. poz. 925)
r.o.s.w.b.	– rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 24 kwietnia 2013 r. w sprawie określenia stawek wynagrodzenia biegłych, taryf zryczałtowanych oraz sposobu dokumentowania wydatków niezbędnych dla wydania opinii w postępowaniu cywilnym (Dz. U. poz. 518)
rozporządzenie nr 1896/2006	– rozporządzenie (WE) nr 1896/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z 12 grudnia 2006 r. ustanawiające postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty (Dz. Urz. UE 2006 L 399/1 ze zm.)
TFUE	– Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana Dz. Urz. UE 2010 C 83/1)
u.k.s.c.	– ustawa z 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1025 ze zm.)
u.k.s.e.	– ustawa z 29 sierpnia 1997 r. o komornikach sądowych i egzekucji (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 790 ze zm.)
u.k.w.h.	– ustawa z 8 lipca 1982 r. o księgach wieczystych i hipotece (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 707 ze zm.)
u.o.i.n.	– ustawa z 5 sierpnia 2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. Nr 182, poz. 1228 ze zm.)
u.o.p.l.	– ustawa z 21 czerwca 2001 r. o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 150 ze zm.)
u.p.c.	– ustawa postępowania sądowego cywilnego z 20 listopada 1864 r. (tom XVI, część I Zводу praw)
ustawa o KRS	– ustawa z 20 sierpnia 1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 1142 ze zm.)
ustawa o SN	– ustawa z 23 listopada 2002 r. o Sądzie Najwyższym (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 499 ze zm.)
u.z.r.	– ustawa z 6 grudnia 1996 r. o zastawie rejestrowym i rejestrze zastawów (tekst jedn.: Dz. U. z 2009 r. Nr 67, poz. 569 ze zm.)

ZPO – Zivilprozessordnung – niemiecki kodeks postępowania cywilnego
z 30 stycznia 1877 r., tekst jedn. z 5 grudnia 2005 r., BGBl. I S. 3202

Czasopisma i publikatory

Apel.-W-wa – „Apelacja. Orzecznictwo Sądu Apelacyjnego w Warszawie”
AUWr – „Acta Universitatis Wratislaviensis”
Biul. SN – „Biuletyn Sądu Najwyższego”
BMS – „Biuletyn Ministerstwa Sprawiedliwości”
CPH – „Czasopismo Prawno-Historyczne”
DPP – „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”
EP – „Edukacja Prawnicza”
GSP – „Gdańskie Studia Prawnicze”
KZS – „Krakowskie Zeszyty Sądowe”
MoP – „Monitor Prawniczy”
NJW – „Neue Juristische Wochenschrift”
NP – „Nowe Prawo”
NPC – „Nowy Proces Cywilny”
OSA – „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych”
OSAB – „Orzecznictwo Sądów Apelacji Białostockiej”
OSAŁ – „Orzecznictwo Sądu Apelacyjnego w Łodzi”
OSN(C) – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego (Izba Cywilna)”
OSN(K) – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego (Izba Karna)”
OSNAPiUS – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” (od 1994 r.)
OSNC – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” (od 1995 r.)
OSNCK – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby Cywilnej i Izby Karnej”
OSNCP – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych” (od 2003 r.)
OSNC-ZD – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Zeszyt Dodatkowy”
OSNKW – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa”
OSNP – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” (1963–1994)
OSNPG – „Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Biuletyn Prokuratury Generalnej”
OSP – „Orzecznictwo Sądów Polskich”
OSPika – „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych”
OTK – „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy”
OTK-A – „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego Zbiór Urzędowy. Seria A”
Pal. – „Palestra”
PE – „Problemy Egzekucji”
PiP – „Państwo i Prawo”
PN – „Przegląd Notarialny”
POSAG – „Przegląd Orzecznictwa Sądu Apelacyjnego w Gdańsku”
PPC – „Polski Proces Cywilny”
PPiA – „Przegląd Prawa i Administracji”
Pr. Spółek – „Prawo Spółek”
Prok. i Pr. – „Prokuratura i Prawo”

Wykaz skrótów

PS	– „Przegląd Sądowy”
PUG	– „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”
PWK	– „Problemy Współczesnej Kryminalistyki”
PWS	– „Problemy Wymiaru Sprawiedliwości”
Rej.	– „Rejent”
ROW	– „Recht in Ost und West”
RPEiS	– „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”
SC	– „Studia Cywilistyczne”
SI	– „Studia Iuridica”
TPP	– „Transformacje Prawa Prywatnego”
WPP	– „Wojskowy Przegląd Prawniczy”
ZNIBPS	– „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego”
ZNUŁ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”
ZZP	– „Zeitschrift für Zivilprozess”

Instytucje”

NRA	– Naczelna Rada Adwokacka
SA	– sąd apelacyjny
SN	– Sąd Najwyższy
SO	– sąd okręgowy
SW	– sąd wojewódzki
TK	– Trybunał Konstytucyjny
WSA	– wojewódzki sąd administracyjny

WYKAZ PODSTAWOWEJ LITERATURY PODAWANEJ WYŁĄCZNIE W ZAPISIE SKRÓCONYM

SYSTEMY

- System*, t. II, red. Z. Resich S. Dalka, T. Ereciński, M. Jędrzejewska, K. Korzan, T. Miśsiuk, K. Piasecki, Z. Resich, W. Siedlecki, A. Zieliński, *System prawa procesowego cywilnego*, t. II, *Postępowanie rozpoznawcze przed sądami pierwszej instancji*, red. naczelny W. Berutowicz, red. tomu Z. Resich, Ossolineum 1987
- System*, t. III, red. W. Siedlecki S. Hanausek, A. Miączyński, M. Sawczuk, W. Siedlecki, *System prawa procesowego cywilnego*, t. III, *Zaskarżanie orzeczeń sądowych*, red. naczelny W. Berutowicz, red. W. Siedlecki, Ossolineum 1986
- System*, t. III, cz. II,
red. J. Gudowski, 2013 T. Ereciński, P. Grzegorzczak, J. Gudowski, K. Markiewicz, H. Pietrkowski, M. Romańska, K. Weitz, T. Wiśniewski, T. Zembrzusi, *System prawa procesowego Cywilnego*, t. III, *Środki zaskarżenia*, cz. II, red. naczelny T. Ereciński, red. tomu J. Gudowski, Warszawa 2013
- System PA*, t. IX,
red. R. Hauser,
Z. Niewiadomski, A. Wróbel B. Adamiak, J. Borkowski, A. Skoczylas, *System Prawa Administracyjnego*, t. IX, *Prawo procesowe administracyjne*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010
- System PP*, t. III,
red. E. Gniewek, 2013 E. Gniewek, J. Gołaczyński, P. Machnikowski, R. Mikosz, J. Pisuliński, A. Stelmachowski, K. Zaradkiewicz, *System Prawa Prywatnego*, t. III, *Prawo rzeczowe*, red. tomu E. Gniewek, Warszawa 2013
- System PP*, t. XII,
red. T. Smoczyński M. Andrzejewski, E. Holewińska-Lapińska, T. Smoczyński, W. Stojanowska, J. Strzebinczyk, *System Prawa Prywatnego*, t. XII, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. tomu T. Smoczyński, Warszawa 2003
- E. Waśkowski, *System* E. Waśkowski, *System procesu cywilnego*, Wilno 1932

KOMENTARZE DO KODEKSU POSTĘPOWANIA CYWILNEGO

- M. Allerhand, *Kodeks*
- A. Akerberg, *Środki odwoławcze*
- H. Dolecki, T. Wiśniewski (red.), *Kodeks*, t. I, 2011, 2013
- H. Dolecki, T. Wiśniewski (red.), *Kodeks*, t. II, 2013
- T. Ereciński (red.), *Kodeks*, t. I, 2012
- T. Ereciński (red.), *Kodeks*, t. II, 2012
- T. Ereciński (red.), *Kodeks*, t. III, 2009, 2012
- T. Ereciński (red.), *Kodeks*, t. V, 2009, 2012
- T. Ereciński (red.), *Komentarz*, t. II, 2009
- A. Góra-Błaszczkowska (red.), *Kodeks*, t. I
- A. Góra-Błaszczkowska, *Orzeczenia*, 2003, 2014
- A. Jakubecki (red.), *Kodeks*, 2010, 2012
- M. Allerhand, *Kodeks postępowania cywilnego*, Lwów 1932
- A. Akerberg, *Środki odwoławcze. Komentarz do art. 393–441 kodeksu postępowania cywilnego*, Warszawa 1933
- H. Dolecki, I. Gromska-Szuster, A. Jakubecki, J. Klimkowicz, K. Knoppek, G. Misiurek, P. Pogonowski, T. Zembruński, T. Żyznowski, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, *Artykuły 1–366*, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2011, 2013
- H. Dolecki, J. Iwulski, I. Koper, G. Misiurek, P. Pogonowski, T. Wiśniewski, D. Zawistowski, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. II, *Artykuły 367–505³⁷*, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2013
- T. Ereciński, J. Gudowski, M. Jędrzejewska, K. Weitz, P. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Postępowanie rozpoznawcze*, t. I, red. T. Ereciński, Warszawa 2012
- T. Ereciński, J. Gudowski, M. Jędrzejewska, K. Weitz, P. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Postępowanie rozpoznawcze*, t. II, red. T. Ereciński, Warszawa 2012
- T. Ereciński, J. Gudowski, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Postępowanie rozpoznawcze. Postępowanie zabezpieczające*, t. III, red. T. Ereciński, Warszawa 2009, 2012
- T. Ereciński, J. Ciszewski, K. Weitz, P. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Międzynarodowe postępowanie cywilne. Sąd polubowny (arbitrażowy)*, t. V, red. T. Ereciński, Warszawa 2009, 2012
- T. Ereciński, J. Gudowski, M. Jędrzejewska, K. Weitz, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Część pierwsza. Postępowanie rozpoznawcze. Część druga. Postępowanie zabezpieczające rozpoznawcze*, t. II, red. T. Ereciński, Warszawa 2009
- S. Cieślak, P. Cioch, R. Flejszar, K. Gajda-Roszczyńska, A. Góra-Błaszczkowska, J. Jankowski, M.J. Kaczyński, I. Kunicki, M. Malczyk, M. Muliński, M. Sorysz, A. Harast-Sidowska, *Kodeks postępowania cywilnego*, t. I, *Komentarz. Art. 1–729*, red. A. Góra-Błaszczkowska, Warszawa 2013
- A. Góra-Błaszczkowska, *Orzeczenia w procesie cywilnym. Art. 316–366 kpc. Komentarz*, Warszawa 2003, 2014
- J. Bodio, T. Demendecki, A. Jakubecki, O. Marcewicz, P. Telenga, M.P. Wójcik, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. A. Jakubecki, Warszawa 2010, 2012

Wykaz podstawowej literatury podawanej wyłącznie w zapisie skróconym

Ś. Kruszelnicki, <i>Kodeks</i>	Ś. Kruszelnicki, <i>Kodeks postępowania cywilnego z komentarzem. Część I. Art. 1–507</i> , Poznań 1938
J.J. Litauer, <i>Komentarz</i>	J.J. Litauer, <i>Komentarz do procedury cywilnej</i> , Warszawa 1933
M. Manowska (red.), <i>Kodeks</i> , t. I	A. Adamczuk, M. Manowska, P. Prus, M. Radwan, M. Sienko, E. Stefańska, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , t. I, (art. 1–505 ³⁷), red. M. Manowska, Warszawa 2011
A. Marciniak, K. Piasecki (red.), <i>Kodeks</i> , t. I, 2014	H. Ciepla, B. Czech, K. Gonera, J. Górowski, J. Jagieła, R. Kulski, I. Kunicki, A. Laskowska-Hulisz, A. Marciniak, M. Michalska-Marciniak, K. Piasecki, J. Rodziejewicz, A. Stempniak, M. Sychowicz, A. Torbus, <i>Kodeks postępowania cywilnego</i> , t. I, <i>Komentarz. Art. 1–366</i> , Warszawa 2014
L. Peiper, <i>Komentarz</i> , t. I	L. Peiper, <i>Komentarz do kodeksu postępowania cywilnego (część pierwsza)</i> , t. I, Kraków 1934
K. Piasecki (red.), <i>Kodeks</i> , t. I, 2010	G. Bieniek, H. Ciepla, B. Czech, S. Dalka, S. Dmowski, K. Kołakowski, A. Marciniak, K. Piasecki, J. Rodziejewicz, M. Sychowicz, <i>Kodeks postępowania cywilnego</i> , t. I, <i>Komentarz do artykułów 1–366</i> , red. K. Piasecki, Warszawa 2010
Z. Resich, W. Siedlecki (red.), <i>Kodeks</i> , t. I, 1975	B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , t. I, red. Z. Resich, W. Siedlecki, Warszawa 1975
Z. Resich, W. Siedlecki (red.), <i>Kodeks</i> , t. II, 1976	B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , t. I, red. Z. Resich, W. Siedlecki, Warszawa 1976
Z. Resich, W. Siedlecki (red.), <i>Kodeks</i>	B. Dobrzański, M. Lisiewski, Z. Resich, W. Siedlecki, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , red. Z. Resich, W. Siedlecki, Warszawa 1969
M. Richter, <i>Kodeks</i>	M. Richter, <i>Kodeks postępowania cywilnego</i> , Przemysł–Warszawa, b.r.w.
M. Uliasz, <i>Kodeks</i> , 2008	M. Uliasz, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , Warszawa 2008
M. Uliasz, <i>Kodeks</i> , t. I	Uliasz M., <i>Kodeks postępowania cywilnego</i> , t. I, <i>Komentarz do artykułów 1–505¹⁴</i> , Warszawa 2007
A. Zieliński (red.), <i>Kodeks</i> , 2008, 2010, 2011, 2012, 2014	A. Zieliński, K. Flaga-Gieruszyńska, <i>Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz</i> , red. A. Zieliński, Warszawa 2005, 2008, 2010, 2011, 2012, 2014

PODRĘCZNIKI, MONOGRAFIE, INNE KOMENTARZE

W. Broniewicz, <i>Postępowanie</i> , 1973, 1999, 2005, 2006, 2008	W. Broniewicz, <i>Postępowanie cywilne w zarysie</i> , Warszawa 1973, 1999, 2005, 2006, 2008

Wykaz podstawowej literatury podawanej wyłącznie w zapisie skróconym

H. Dolecki, <i>Postępowanie. Zarys wykładu</i> , 2005, 2007, 2011, 2013	H. Dolecki, <i>Postępowanie cywilne. Zarys wykładu</i> , Warszawa 2005, 2006, 2007, 2011, 2013
E. Gniewek (red.), <i>Komentarz</i> , 2011	<i>Kodeks cywilny. Komentarz</i> , red. E. Gniewek, Warszawa 2011
K. Gonera, <i>Ustawa o kosztach</i>	K. Gonera, <i>Ustawa o kosztach sądowych w sprawach cywilnych. Komentarz</i> , Warszawa 2012
J. Jodłowski (red.), <i>Wstęp</i>	W. Berutowicz, J. Jodłowski, W. Siedlecki, S. Włodyka, E. Wengerek, <i>Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego. Zbiór studiów</i> , red. J. Jodłowski, Ossolineum 1974
J. Jodłowski i in., <i>Postępowanie cywilne</i> , 1996, 2009	J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, <i>Postępowanie cywilne</i> , Warszawa 1996, 2009
J. Jodłowski, W. Siedlecki, <i>Postępowanie. Część ogólna</i>	J. Jodłowski, W. Siedlecki, <i>Postępowanie cywilne. Część ogólna</i> , Warszawa 1958
K. Knoppek, <i>Postępowanie cywilne</i>	K. Knoppek, <i>Postępowanie cywilne</i> , Warszawa 2015
K. Knoppek, <i>Postępowanie cywilne w pytaniach</i>	K. Knoppek, <i>Postępowanie cywilne w pytaniach i odpowiedziach</i> , Warszawa 2012
H. Mądrzak, E. Marszałkowska-Krześ, <i>Postępowanie cywilne</i> , 1999	H. Mądrzak, E. Marszałkowska-Krześ, <i>Postępowanie cywilne</i> , Warszawa 1999
W. Miszewski, <i>Proces. Część pierwsza</i>	W. Miszewski, <i>Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza</i> , Warszawa–Łódź 1946
<i>Orzecznictwo powojenne</i> , opr. W. Świącicki	<i>Orzecznictwo powojenne Sądu Najwyższego w sprawach cywilnych</i> , opr. W. Świącicki, Łódź 1948
K. Piasecki, <i>Postępowanie sporne</i>	K. Piasecki, <i>Postępowanie sporne rozpoznawcze</i> , Warszawa 2004
H. Pietrzkowski, <i>Metodyka</i> , 2007, 2012, 2014	H. Pietrzkowski, <i>Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych</i> , Warszawa 2007, 2012, 2014
J. Polickiewicz, W. Siedlecki, E. Wengerek, <i>Czynności sądowe</i>	J. Polickiewicz, W. Siedlecki, E. Wengerek, <i>Czynności sądowe w sprawach cywilnych. Wzory i komentarz</i> , Warszawa 1959
<i>Polska procedura</i> , t. I	<i>Polska procedura cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem</i> , przedruk wyczerpanych druków z r. 1921 i 1923, t. I, Warszawa 1928
W. Siedlecki, <i>Postępowanie. Część szczegółowa</i>	W. Siedlecki, <i>Postępowanie cywilne. Część szczegółowa</i> , Warszawa 1959
W. Siedlecki, <i>Postępowanie cywilne w zarysie</i>	W. Siedlecki, <i>Postępowanie cywilne w zarysie</i> , Warszawa 1972

Wykaz podstawowej literatury podawanej wyłącznie w zapisie skróconym

W. Siedlecki, Z. Świeboda, <i>Postępowanie. Zarys</i>	W. Siedlecki, Z. Świeboda, <i>Postępowanie cywilne. Zarys wykładu</i> , Warszawa 2000, 2003, 2004
M. Waligórski, <i>Dynamika</i>	M. Waligórski, <i>Polskie prawo procesowe cywilne. Dynamika procesu (postępowanie)</i> , Warszawa 1948
M. Waligórski, <i>Funkcja</i>	M. Waligórski, <i>Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu</i> , Warszawa 1947
E. Waśkowski, <i>Podręcznik</i>	E. Waśkowski, <i>Podręcznik procesu cywilnego</i> , Wilno 1932
E. Wengerek, <i>Sądowe postępowanie egzekucyjne</i>	E. Wengerek, <i>Sądowe postępowanie egzekucyjne w sprawach cywilnych</i> , Warszawa 1978
T. Wiśniewski, <i>Przebieg procesu</i> , 2009, 2013	T. Wiśniewski, <i>Przebieg procesu cywilnego</i> , Warszawa 2009, 2013

KSIEGI

<i>Księga dedykowana Profesorowi F. Zedlerowi</i>	<i>Proces cywilny. Nauka – kodyfikacja – praktyka. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Feliksowi Zedlerowi</i> , red. P. Grzegorzczak, K. Knoppek, M. Walasik, Warszawa 2012
<i>Księga ku czci E. Gniewka</i>	<i>Współczesne problemy prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Edwarda Gniewka</i> , red. J. Gołaczyński, P. Machnikowski, Warszawa 2010
<i>Księga ku czci K. Stefki</i>	<i>Księga pamiątkowa ku czci Kamila Stefki</i> , Warszawa–Wrocław 1967
<i>Księga ku czci Profesora J. Jodłowskiego</i>	<i>Proces i prawo. Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jerzego Jodłowskiego</i> , red. E. Łętowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989
<i>Księga ku czci Profesora T. Erecińskiego</i>	<i>Aurea praxis aurea theoria. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Erecińskiego</i> , red. J. Gudowski, K. Weitz, t. I i II, Warszawa 2011
<i>Księga ku czci Profesora W. Chrzanowskiego</i>	<i>Iustitia civitatis fundamentum. Księga pamiątkowa ku czci profesora Wiesława Chrzanowskiego</i> , red. H. Cioch, A. Dębiński, J. Chaciński, Lublin 2003
<i>Księga ku czci W. Broniewicza</i>	<i>Symbolae Vitoldo Broniewicz dedicatae. Księga pamiątkowa ku czci Witolda Broniewicza</i> , red. A. Marciniak, Łódź 1998
<i>Księga ku czci Z. Resicha</i>	<i>Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha</i> , red. M. Jędrzejewska, T. Ereciński, Warszawa 1985
<i>Księga z okazji 75. urodzin Profesora A. Zielińskiego</i>	<i>Aequitas sequitur legem. Księga jubileuszowa z okazji 75. urodzin profesora Andrzeja Zielińskiego</i> , red. K. Flaga-Gieruszyńska, G. Jędrejek, Warszawa 2014

DZIAŁ I

DOWODY I POSTĘPOWANIE DOWODOWE

„Dowód jest sercem procesu”
Nicola Picardi¹

„Wszelkie postępowanie dowodowe przed każdym sądem stanowi
próbę wskrzeszania przeszłości”
Manfred Lachs²

ROZDZIAŁ 1. Zagadnienia ogólne	36
1. Zasada bezpośredniości postępowania dowodowego	36
2. Zasada swobodnej oceny dowodów	52
3. Zasada kontrydiktoryjności a wykrywanie prawdy i problem dopuszczania dowodów z urzędu	76
4. Problem dowodów uzyskanych sprzecznie z prawem	108
5. Zagadnienia ogólne postępowania dowodowego	134
ROZDZIAŁ 2. Dowód z dokumentu	163
1. Pojęcie dokumentu w znaczeniu potocznym	163
2. Dokument w prawie cywilnym	165
3. Pojęcie dokumentu w znaczeniu procesowym	170
3.1. Dokument w postępowaniu cywilnym państw obcych	170
3.2. Dokument w polskim procesie cywilnym (według stanu prawnego przed 8 września 2016 r.)	172
4. Podpis jako element konstytuujący dokument	176
4.1. Uwagi wprowadzające	176
4.2. Treść podpisu	177
4.3. Sposób składania podpisu	180
4.4. Problem podpisów skróconych i paraf	185

¹ N. Picardi, *Manuale del processo civile*, Milano 2013, s. 145.

² M. Lachs, *Dowody w procesie krajowym i międzynarodowym* (w:) *Księga ku czci Profesora J. Jodłowskiego*, s. 128.

Dział I. Dowody i postępowanie dowodowe

4.5. Problem konieczności podpisu jako elementu konstytuującego dokument oraz problem anonimów	187
4.6. Problem umiejscowienia podpisu	189
4.7. Funkcje podpisu	191
4.8. Podpis <i>in blanco</i>	192
5. Początek dowodu na piśmie	194
6. Dokumenty urzędowe	199
6.1. Pojęcie dokumentu urzędowego	199
6.2. Orzeczenia sądowe oraz ich uzasadnienia jako dokumenty	203
6.3. Dowód z akt sądowych	208
6.4. Dokumenty kościelne	211
6.5. Domniemania prawne łączące się z dokumentami urzędowymi	214
7. Ograniczenia dowodu z zeznań świadków i dowodu z przesłuchania stron ze względu na dokument	219
7.1. Ograniczenia w zakresie zastąpienia dowodu z dokumentu dowodem z zeznań świadków i dowodem z przesłuchania stron	219
7.2. Ograniczenia w zakresie prowadzenia dowodu przeciwko osnowie lub ponad osnowę dokumentu	224
8. Dokumenty prywatne	234
9. Dokument elektroniczny	238
10. Zmiany w zakresie dowodu z dokumentu wprowadzone nowelizacją z 10 lipca 2015 r.	255

ROZDZIAŁ 3. Dowód z zeznań świadków	262
1. Pojęcie świadka	263
1.1. Pojęcie świadka w znaczeniu potocznym	263
1.2. Świadek przybrany do czynności prawnych	264
1.3. Świadek w znaczeniu procesowym	269
2. Niemożność bycia świadkiem	273
2.1. Niezdolność świadka do spostrzegania lub przekazywania spostrzeżeń	273
2.2. Ochrona tajemnicy informacji niejawnych jako przesłanka wyłączająca ze składania zeznań	281
2.3. Ograniczenia dowodu z zeznań świadków ze względu na dowód z przesłuchania stron	288
2.3.1. Rozgraniczenie dowodu ze świadków i dowodu ze stron	288
2.3.2. Zakaz przesłuchania osoby będącej stroną jako świadka	291
2.3.3. Problem wyboru właściwego środka dowodowego w przypadku szczególnych kategorii stron procesowych	294
2.3.4. Zakaz przesłuchiwania przedstawiciela ustawowego strony jako świadka	298
2.3.4.1. Uwagi ogólne	298
2.3.4.2. Rodzice	298
2.3.4.3. Opiekunowie	300
2.3.4.4. Kuratorzy	301
2.3.4.5. Doradca tymczasowy	301
2.3.4.6. Zakaz przesłuchiwania w charakterze świadka osób wchodzących w skład organu osoby prawnej lub innej jednostki organizacyjnej będącej stroną	302
2.3.4.7. Znaczenie procesowe współuczestnictwa dla prowadzenia dowodu z zeznań świadków	307
2.4. Szczególne ograniczenie podmiotowe dowodu z zeznań świadków w postępowaniu odrębnym w sprawach małżeńskich	309
2.5. Niedopuszczalność przesłuchania mediatora jako świadka	312
2.6. Problem dopuszczalności przesłuchania Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej jako świadka	313

Dział I. Dowody i postępowanie dowodowe

2.7. Przesłuchanie jako świadków osób objętych immunitetem dyplomatycznym i konsularnym	315
2.8. Zakaz dowodowy wynikający z ustawy o świadku koronnym	319
3. Prawo świadka do odmowy zeznań	320
3.1. Ogólna charakterystyka prawa odmowy zeznań	320
3.2. Podmiotowy zakres prawa odmowy zeznań	322
3.3. Problemy szczególne odmowy zeznań	326
4. Prawo świadka do odmowy odpowiedzi	335
4.1. Pojęcie prawa do odmowy odpowiedzi i jego stosunek do prawa do odmowy zeznań ..	335
4.2. Problem pouczenia świadka o prawie do odmowy odpowiedzi	338
4.3. Narażenie na odpowiedzialność karną, hańbę lub szkodę majątkową jako przesłanka prawa do odmowy odpowiedzi	342
4.4. Ochrona tajemnicy zawodowej jako podstawa odmowy odpowiedzi	344
4.5. Duchowny jako świadek	358
5. Problem dopuszczalności przesłuchania pełnomocnika procesowego jako świadka	365
6. Przebieg dowodu z zeznań świadków	368
7. Ocena dowodu z zeznań świadków	377
8. Dziecko jako świadek	380

ROZDZIAŁ 4. Dowód z opinii biegłego	383
1. Pojęcie dowodu z opinii biegłego	383
2. Porównanie dowodu z opinii biegłego i dowodu z zeznań świadków	387
3. Przedmiot dowodu z opinii biegłego	389
4. Osoba biegłego	399
5. Ocena dowodu z opinii biegłego	405
6. Dopuszczenie dowodu z opinii biegłego	412
7. Sporządzanie opinii przez biegłego	416
8. Przesłuchanie biegłego	419
9. Rodzaje i podziały opinii biegłego	422
10. Wykorzystanie opinii biegłego sporządzonej w innej sprawie	428
11. Prywatna opinia biegłego	431
12. Odpowiedzialność prawna biegłego sądowego	437
12.1. Odpowiedzialność cywilna	437
12.2. Odpowiedzialność karna	439
12.3. Odpowiedzialność dyscyplinarna	439
12.4. Odpowiedzialność porządkowa	440
13. Problem tzw. świadków-biegłych	441
14. Koszty dowodu z opinii biegłego	444
15. Udział tłumaczy przysięgłych w procesie cywilnym	447
16. Założenia projektu ustawy o biegłych sądowych	449
17. Charakterystyka wybranych kategorii opinii biegłych	452
17.1. Opinia biegłego z zakresu techniki samochodowej i ruchu drogowego	452
17.2. Opinia psychologiczna i psychiatryczna	457
17.3. Opinia pismoznawcza	462
17.4. Opinia z zakresu ekonomii i wyceny majątku	463

ROZDZIAŁ 5. Dowód z oględzin	465
1. Przedmiot dowodu z oględzin	465
2. Obowiązek przedstawienia (okazania) przedmiotu oględzin	468
3. Dowód z oględzin osoby	471

ROZDZIAŁ 6. Dowód z przesłuchania stron	474
1. Pojęcie dowodu z przesłuchania stron i jego dopuszczenie	474
2. Przebieg dowodu z przesłuchania stron	477
3. Ocena dowodu z przesłuchania stron	493
4. Znaczenie dowodu z przesłuchania stron	494
5. Dowód z przesłuchania stron a informacyjne przesłuchanie stron	496
ROZDZIAŁ 7. Dowody przyrodnicze	498
1. Pojęcie i rodzaje dowodów przyrodniczych	498
2. Dowód z grupowego badania krwi	500
3. Dowód z ekspertyzy antropologicznej	507
4. Dowód z badania antygenów w układzie HLA	509
5. Dowód z niezdolności mężczyzny do zapłodnienia	510
6. Dowód z ustalenia okresów płodności kobiety	511
7. Dowód z badania śliny	511
8. Dowód z porównania daty obcowania płciowego ze stopniem rozwoju dziecka po urodzeniu	512
9. Dowód z badania kodu genetycznego (DNA)	513
ROZDZIAŁ 8. Dowód z nośników obrazu lub dźwięku (dowód z dokumentów pozatekstowych)	519
1. Pojęcie i rodzaje dowodu z nośników obrazu lub dźwięku	519
2. Sposób prowadzenia dowodu z nośników obrazu lub dźwięku	523
3. Charakter prawny fotokopii	527
ROZDZIAŁ 9. Dowody inne (nienazwane)	531
1. Pojęcie dowodów nienazwanych	531
2. Dalsze rodzaje nienazwanych środków dowodowych	533
3. Znaczenie dowodowe kserokopii dokumentu	539

Literatura: Adaszewski Z., *Dowód z opinii biegłych czy dowód z oględzin*, NP 1966, nr 5; Adrych-Brzezińska I., *Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym*, Warszawa 2015; Adrych-Brzezińska I., *Wpływ domniemań na rozkład ciężaru dowodu w postępowaniu cywilnym* (w:) *Księga Profesora S. Dalki*; Allerhand M., *Podstęp w procesie*, Lwów 1907; Anhalt M., *Odpowiedź na pytanie prawne*, PPC 1934, nr 6; Bagińska E., *Odpowiedzialność deliktowa w razie niepewności związku przyczynowego. Studium prawnoporównawcze*, Toruń 2013; Balzer C., *Beweisaufnahme und Beweiswürdigung im Zivilprozess. Eine systematische Darstellung und Anleitung für die gerichtliche und anwaltliche Praxis*, Berlin 2011; Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012; Baur F., *Zivilprozessrecht*, Frankfurt am Main 1978; Baur F., *Zivilprozessrecht*, Neuwied–Frankfurt am Main 1989; Bączkowicz F., *Prawo kanoniczne*, t. III, Kraków 1958; Bělohávek A.J., Hótová R., *Biegli w środowisku międzynarodowym w postępowaniu sądowym cywilnym i karnym oraz arbitrażowym, a także w sporach inwestycyjnych*, Warszawa 2011; Bentham J., *Traktat o dowodach sądowych*, Gniezno, b.r.w.; Berutowicz W., *Funkcja ochronna postępowania cywilnego* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*; Berutowicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1974; Beweis – Preuve – Evidence. Grundzüge des zivilprozessualen Beweisrechts in Europa, red. H. Nagel,

E.-M. Bajons, Baden-Baden 2003; **Blass R.**, *Standespflichten der Rechtsanwälte*, Zürich 1945; **Błaszczak Ł.**, *Metodologiczne podstawy teorii dowodów w postępowaniu cywilnym* (w:) *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010; **Bojarski M.**, *Problemy odpowiedzialności karnej i dyscyplinarnej biegłego*, „Jurisprudencja” 2000, t. 18 (10); **Branicki W.**, **Kupiec T.**, **Wolańska-Nowak P.**, *Badania DNA dla celów sądowych*, Kraków 2008; **Broniewicz W.**, *Glosa do wyroku SN z 12 grudnia 2000 r.*, V CKN 175/00, OSP 2001, z. 7–8; Broniewicz W., *W kwestii stanowiska prawnego kuratora*, Pal. 1968, nr 6; Broniewicz W., *Z zagadnień przyznania w polskim procesie cywilnym*, PiP 1957, z. 10; Broniewicz W., *Zasada kontradyktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*; **Browarny K.**, *Dowód z taśm dźwiękowych i innych przyrządów utrwalających i przenoszących dźwięki w postępowaniu cywilnym* (w:) *Ogólnopolski Zjazd Cywilistów Studentów*, red. J.J. Skoczylas, D.P. Kała, P. Potakowski, Lublin 2009; **Bruns R.**, *Zivilprozessrecht. Eine systematische Darstellung*, Berlin–Frankfurt am Main 1968; **Cieślak M.**, *Przegląd orzecznictwa SN z zakresu prawa karnego procesowego za rok 1963*, NP 1964, nr 11; Cieślak M., *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, Warszawa 1955; **Czajkowski Z.**, *Zanim wybuchnie znów Wezuwiusz*, Warszawa 1980; **Czechot Z.**, *Kryminalistyczna problematyka osobowych środków dowodowych*, Warszawa 1976; **Dalka S.**, *Dowód z dokumentów w postępowaniu arbitrażowym*, PUG 1974, nr 3; Dalka S., *Dowód z dokumentów w sądowym postępowaniu cywilnym*, Pal. 1974, nr 8–9; **Dmowski S.**, **Rudnicki S.**, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*, Warszawa 2006; **Dobrowolska M.**, **Oklejak A.**, *Prawa i obowiązki świadków w procesie sądowym – rozwiązanie prawne i wnioski de lege ferenda*, ZNIBPS 1978, nr 10; **Dobrzański B.**, *Glosa do uchwały SN z 9 maja 1958 r.*, III CR 4/58, OSPiKA 1959, z. 1; Dobrzański B., *Odpowiedź na pytanie prawne*, PiP 1948, z. 5–6; **Dolecki H.**, *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1998; *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010; **Drabina J.**, *Protestantyzm*, Kraków 1998; **Dynakowska N.**, *Domniemania prawne i ich rola w postępowaniu dowodowym*, <http://mec.univ.szczecin.pl/prolepsis/index.php/publikacje/z-tworczoci-wasnej/47-natalia-dynakowska.html>; **Działyńska M.**, *Pochodzenie dziecka od małżonków*, Poznań 1987; **Dzięciołowski W.**, *Przesłuchanie stron w sporach majątkowych osób fizycznych*, Pal. 1970, nr 6; **Ehrlich S.**, **Gliklich J.**, *Prawo jako przedmiot dowodu*, PPC 1934, nr 4; *Ekspertyza pismoznawcza*, http://tyzioweb.freehost.pl/ekspertyza_pismoznawcza.htm; **Elzer O.**, *Einzelgebiete der ZPO: Der Beweis*, W. Kohlhammer Juraskripte, Stuttgart 2007; **Ereciński T.**, *Glosa do wyroku SN z 4 kwietnia 1978 r.*, II CR 71/78, OSPiKA 1980, z. 1; Ereciński T., *Z problematyki dowodu z dokumentów w sądowym postępowaniu cywilnym* (w:) *Księga ku czci Resicha*; **Ereciński T.**, **Weitz K.**, *Prawda i równość w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* (w:) *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego, Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r.*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010; **Evro L.**, *Civil Justice in Finland*, Nagoya 2009; **Fasching H.W.**, *Lehrbuch des österrei-*

chischen Zivilprozessrechts, Wien 1984; **Fenichel Z.**, *Odpowiedź na pytanie prawne*, PPC 1938, nr 5–6; **Fink A.**, *Die Verwertbarkeit rechtswidrig erlangter Beweismittel im Zivilprozess*, Köln 1994; **Flaga-Gieruszyńska K.** (w:) A. Zieliński (red.), *K. Flaga-Gieruszyńska, Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do artykułów 1–505*, t. 1, Warszawa 2005; **Glaser S.**, *Osoby duchowne jako świadkowie*, PPC 1939, nr 7–8; **Goldman W.**, *Zakres działania art. 265 k.p.c.*, PPC 1938, nr 13–15; **Gołaczyński J.**, *Sąd pod znakiem IT*, „Na Wokandzie” 2013, nr 1(15); **Gondorek K.**, **Ustowska A.**, *Prawo o aktach stanu cywilnego z komentarzem*, Warszawa 1991; **Góra-Błaszczkowska A.**, *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008; **Górska K.**, *Zachowanie zwykłej formy pisemnej czynności prawnych*, Warszawa 2007; **Górska Z.**, *Grafologia a ekspertyza pismoznawcza – podobieństwa i różnice*, <http://zuzannagorska.com/2013/04/04/grafologia-a-ekspertyza-pismoznawcza-podobienstwa-i-roznice>; **Gregorowicz J.**, *Z problemów logicznych stosowania prawa*, ZNUŁ 1963, z. 5; **Gruszecka D.**, *Kontradiktoryjność postępowania karnego jako problem komunikacyjny – zarys problemu* (w:) *Kontradiktoryjność w polskim procesie karnym*, red. P. Wiliński, Warszawa 2013; **Gudowski J.**, *Kodeks postępowania cywilnego. Tekst – orzecznictwo – piśmiennictwo*, t. 2, Warszawa 2009; **Gurgul J.**, *Glosa do uchwały SN z 30 października 1985 r.*, III CZP 59/85, PiP 1988, z. 5; **Gwiazdomorski J.**, *Glosa do uchwały składu 7 sędziów SN z 28 kwietnia 1973 r.*, III CZP 78/72, NP 1974, nr 9; **Gwiazdomorski J.**, *Nowe przepisy o formie czynności prawnych* (w:) *Księga ku czci K. Stefki*; **Gwiazdomorski J.**, *Sądowe ustalenie ojcostwa*, Warszawa 1977; **Hala S.**, *Znaczenie zapisu magnetycznego dźwięku w systemie prawa dowodowego*, NP 1988, nr 1; **Halpern F.**, *Ograniczenia dowodu ze świadków na rzecz dowodu z dokumentów*, „Głos Prawa” 1933, nr 2; **Hanausek S.**, *Dowód z przesłuchania stron w polskim postępowaniu cywilnym*, SC 1971, t. XVII; **Hanausek S.**, *Problematyka ciężaru dowodu w sądowym postępowaniu cywilnym* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*; **Haroch A.**, **Haroch A.**, *Próba sformalizowania wywiadu środowiskowego w sprawach rozwodowych*, NP 1987, nr 6; **Hegler A.**, *Die Unterscheidung des Sachverständigen vom Zeugen im Prozess*, „Archiv für die Civilistische Praxis” 1909, t. 104; **Holzhammer R.**, *Österreichisches Zivilprozessrecht*, Wien 1976; **Hrycaj A.**, *Dokument w postępowaniu cywilnym – oryginał czy odpis?*, Pr. Spółek 2006, nr 10; **Ignatowicz J.**, *Stan cywilny i jego ochrona*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1963, t. X; **Iżykowski M.**, *Charakterystyka prawna uprawdopodobnienia w postępowaniu cywilnym*, NP 1980, nr 3; **Jaegermann K.**, **Kłys S.**, *Rola biegłego w sądowym stosowaniu prawa*, NP 1980, nr 11–12; **Jagiellończyk Ł.**, *Dowody nielegalne w kontradiktoryjnym procesie karnym* (w:) *Kontradiktoryjność w polskim procesie karnym*, red. P. Wiliński, Warszawa 2013; **Jakubecki A.**, *Glosa do wyroku SN z 26 stycznia 2006 r.*, II CSK 108/05, OSP 2007, z. 3; **Jakubecki A.**, *Kontradiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian kodeksu postępowania cywilnego*, PS 1998, nr 10; **Jarosz M.**, *Elementy psychologii lekarskiej i psychopatologii ogólnej*, Warszawa 1971; **Jaśkiewicz J.**, *Poznanie faktów w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2013; **Jaśkiewicz-Obydzińska T.**, **Czerederecka A.**, *Rekomendacje dla biegłych psychologów – doraźna propozycja czy rozwiązanie problemu?* (w:) *Biegły w sądzie. Konferencja w 40. rocznicę śmierci Profesora Jana Sehna* (Kraków,

9–10.12.2005 r.), Kraków 2006; **Jaślikowski M.**, *Prawo sądu do przeprowadzenia z urzędu dowodów niewskazanych przez strony w świetle zasad i funkcji postępowania cywilnego*, PS 2005, nr 11–12; **Jaślikowski M.**, *Zasada swobodnej oceny dowodów* (w:) *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010; **Jauernig O.**, *Zivilprozessrecht*, München 1985; **Jodłowski J.**, *Glosa do wyroku SN z 18 kwietnia 1975 r., III CRN 404/74*, PiP 1975, z. 10; **Jodłowski J.**, *Ograniczenia dowodu ze świadków ze względu na osobę*, PPC 1937, nr 5–6; **Jodłowski J.**, *Zasady naczelnego socjalistycznego postępowania cywilnego* (w:) **J. Jodłowski** (red.), *Wstęp*; **Kaczmarek-Templin B.**, *Dowód z dokumentu elektronicznego w procesie cywilnym*, Warszawa 2012; **Kalinowski S.**, *Opinia biegłego w postępowaniu karnym*, Warszawa 1972; **Kanner R.**, *Kwestia pisemności a dowód w myśl art. 265 k.p.c.*, „Głos Adwokatów” 1938, nr 6; **Karolczyk B.**, *Dopuszczalność „dowodów uzyskanych z naruszeniem prawa” w postępowaniu cywilnym*, PS 2012, nr 4; **Kaspryszyn J.**, *Podpis własnoręczny jako element zwykłej formy pisemnej czynności prawnych*, Warszawa 2007; **Kasprzyk P.**, *Udział biegłego w sprawach rodzinnych* (w:) *Rola biegłego we współczesnym procesie*, red. J. Turek, Warszawa 2002; **Kengyel M., Harsági V.**, *Civil Justice in Hungary*, Nagoya 2009; **Kępiński M.**, *Glosa do wyroku SN z 26 maja 1983 r., II CR 32/83*, NP 1985, nr 2; **Kępiński M.**, *Pozorność w umowach o przeniesienie własności nieruchomości*, NP 1969, nr 9; **Knapp J.**, *Postępowanie dowodowe*, Katowice 1965; **Knoppek K.**, *Bemerkungen über das Zeugnisverweigerungsrecht und das Antwortverweigerungsrecht im polnischen Zivilprozess*, ZZP 1990, nr 1; **Knoppek K.**, *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań 1993; **Knoppek K.**, *Glosa do wyroku SN z 25 września 1985 r., IV PR 200/85*, PiP 1988, z. 5; **Knoppek K.**, *Glosa do wyroku SN z 20 stycznia 2012 r., I CSK 373/11*, Pał. 2014, nr 1–2; **Knoppek K.**, *Głos w dyskusji na konferencji „Ku kontradyktoryjności. Proces karny w świetle projektowanych zmian”*, Poznań 22–23 kwietnia 2013 r. (w:) *Kontradyktoryjność w polskim procesie karnym*, red. P. Wiliński, Warszawa 2013; **Knoppek K.**, *Niezdolność do spostrzegania lub przekazywania spostrzeżeń jako okoliczność wyłączająca świadka od składania zeznań w postępowaniu cywilnym*, NP 1982, nr 1–2; **Knoppek K.**, *Ochrona praw człowieka w procesie cywilnym na przykładzie prawa świadka do odmowy zeznań i odmowy odpowiedzi* (w:) *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. I, red. R. Szttychmiller, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012; **Knoppek K.**, *Ograniczenia dowodu z zeznań świadków w prawie dyplomatycznym i konsularnym*, WPP 1983, nr 4; **Knoppek K.**, *Podmiotowe ograniczenia dowodu z zeznań świadków w procesie cywilnym*, Poznań 1985; **Knoppek K.**, *Prawo odmowy zeznań i odpowiedzi w procesie cywilnym*, Warszawa 1984; **Knoppek K.**, *Problem dopuszczania przez sąd dowodów z urzędu w postępowaniu cywilnym*, RPEiS 2007, z. 3; **Knoppek K.**, *Prywatna opinia biegłego de lege ferenda* (w:) *Księga z okazji 75. urodzin Profesora A. Zielińskiego*; **Knoppek K.**, *Przesłuchanie pełnomocnika procesowego w charakterze świadka w postępowaniu cywilnym*, NP 1984, nr 4; **Knoppek K.**, *Przesłuchanie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej jako świadka w postępowaniu sądowym*, RPEiS 2002, z. 1; **Knoppek K.**, *Recenzja pracy E. Baginśkiej, Odpowiedzialność deliktowa w razie niepewności związku przyczynowego. Studium prawnoporównawcze*, Toruń 2013, PPC 2015, nr 2; **Knoppek K.**, *Recenzja pracy*

– J. Teske, *Der Urkundenbeweis im französischen und deutschen Zivil- und Zivilprozessrecht*, Göttingen 1990; PiP 1991, z. 8; Knoppek K., *Recenzja pracy H. Kocha Verbraucherprozessrecht. Verfahrensrechtliche Gewährleistung des Verbraucherschutzes*, Heidelberg 1990, Pal. 1991, nr 3–4; Knoppek K., *Rozgraniczenie dowodu z zeznań świadków i dowodu z opinii biegłego w postępowaniu cywilnym*, RPEiS 1984, z. 4; Knoppek K., *Sachverständigenbeweis oder Zeugenbeweis? Ein Grundproblem des Beweisrechts in Polen und der Bundesrepublik Deutschland*, ROW 1985, nr 5; Knoppek K., *Świadkowie czynności egzekucyjnych*, RPEiS 1991, z. 1; Knoppek K., *Wokół sporu o ograniczenia dowodowe przeciwko osnowie i ponad osnowę dokumentu (próba podsumowania)* (w:) *Księga ku czci W. Broniewicza*; Knoppek K., *Wstęp do badań nad fikcyjnym procesem cywilnym* (w:) *Księga dedykowana Profesorowi F. Zedlerowi*; Knoppek K., *Wydruk komputerowy jako dowód w procesie cywilnym*, PiP 1993, z. 2; Knoppek K., *Zarzuty dotyczące ustalenia faktów lub oceny dowodów jako podstawa skargi kasacyjnej*, Pal. 2007, nr 7–8; Knoppek K., *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, Pal. 2005, nr 1–2; **Knoppek K., Jaśkiewicz E.**, *Ocena projektu ustawy o biegłych sądowych – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, PPC 2015, nr 2; **Kobiałka J.**, *Odpowiedź na pytanie prawne*, NP 1959, nr 12; **Koch K.**, *Verbraucherprozessrecht. Verfahrensrechtliche Gewährleistung des Verbraucherschutzes*, Heidelberg 1990; **Kodek G.E.**, *Rechtswidrigerlangte Beweismittel im Zivilprozess. Eine Untersuchung der österreichischen, deutschen und amerikanischen Rechtsklage*, Wien 1987; **Kodek G.E., Mayr P.G.**, *Zivilprozessrecht*, Wien 2011; **Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz**, red. B. Dobrzański, J. Ignatowicz, Warszawa 1975; **Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem**, red. K. Piasecki, Warszawa 2000; **Kolańczyk K.**, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1973; **Kołąkowska W., Lach B.**, *Psychologiczne determinanty zeznań świadków i osób składających zeznania (wybrane zagadnienia)*, Szczytno 1998; **Kołąkowski K.**, *Dowodzenie w procesie cywilnym. Komentarz do przepisów kodeksu postępowania cywilnego uwzględniający nowelizację z 2000 roku*, Warszawa 2000; *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga 3. Zobowiązania*, t. 2, red. G. Bieńek, Warszawa 2006; **Kołąkowski K.**, *Dowód z oględzin nieruchomości na tle praktyki sądowej*, Zeszyty Problemowo-Analityczne Ministerstwa Sprawiedliwości 1969, nr 14; **Koranyi K.**, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1983; **Korszeń D.**, *Zakres zakazu przeprowadzania w postępowaniu cywilnym dowodów nielegalnych (bezprawnych)*, MoP 2013, nr 1; **Korzan K.**, *Kurator w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1966; **Kowalski P.**, *Zasada kontryktoryjności procesu karnego w świetle projektu komisji kodyfikacyjnej prawa karnego*, Pal. 2012, nr 7–8; **Koziczak A.**, *Metody pomiarowe w badaniach pismoznawczych*, Kraków 1997; **Krajewski J.**, *Glosa do wyroku SN z 6 marca 1974 r., II CR 46/74*, OSPiKA 1975, z. 2; **Krakowiak M.**, *Potajemne nagranie na taśmę jako dowód w postępowaniu cywilnym*, MoP 2005, nr 24; **Krukowski J.**, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005; **Kruszyński P., Zbrojewska M.**, *Nowy model postępowania karnego ukształtowany nowelą do k.p.k. z dnia 27 września 2013 r.*, Pal. 2014, nr 1–2; **Krzemiński Z.**, *Pełnomocnik w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1971; **Krzemiński Z.**, *Zasady wykonywania zawodu adwokackiego*, Warszawa 1980; **Krzemiński Z.**, *Postępowanie odrębne w sprawach ze stosunków między rodzicami a dziećmi*, War-

szawa 1978; **Kubasik J.**, *Inicjatywa dowodowa sądu w projekcie nowelizacji kodeksu postępowania karnego* (w:) *Kontrydiktoryjność w polskim procesie karnym*, red. P. Wiliński, Warszawa 2013; **Kubień K.**, *Wpływ dowodu prima facie na stanowisko sądu w przedmiocie rozstrzygnięcia sprawy na tle prawa niemieckiego i angielskiego* (w:) *Postępowanie rozpoznawcze w przyszłym Kodeksie postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego w Katowicach-Kocierzu (26–29 września 2013 r.)*, red. K. Markiewicz, A. Torbus, Warszawa 2014; **Kulczyk S.**, *Kopiowanie, powielanie i oprawa dokumentów w działalności informacyjnej*, Katowice 1983; **Kunicka-Michalska B.**, *Ochrona tajemnicy zawodowej w polskim prawie karnym*, Warszawa 1972; **Kuźniar A.**, *Z problematyki przeprowadzania dowodu z oględzin nieruchomości w sprawach o ustanowienie służebności drogi koniecznej*, PWS 1979, nr 17; **Kwiatkowska-Darul V.**, *Przestuchanie dziecka*, Kraków 2001; **Lachs M.**, *Dowody w procesie krajowym i międzynarodowym* (w:) *Księga ku czci Profesora J. Jodłowskiego*; **Langelüddeke A.**, *Gerichtliche Psychiatrie*, Berlin 1959; **Laskowska A.**, *Dowody w postępowaniu cywilnym uzyskane w sposób sprzeczny z prawem*, PiP 2003, z. 12; **Lent F.**, *Zivilprozessrecht*, München–Berlin 1965; **Litauer J.J.**, *Dowód z dokumentów w polskiej procedurze cywilnej*, PPC 1936; Litauer J.J., *Dowód z oględzin według kodeksu postępowania cywilnego*, PPC 1937, nr 22–23; Litauer J.J., *Wykładnia artykułu 265 k.p.c.*, PPC 1938; **Lubiński K.**, *Postępowanie o ubezwłasnowolnienie*, Warszawa 1979; Łapiński A., *Ogólna problematyka ograniczenia władzy rodzicielskiej według art. 109 k.r.o.*, Pal. 1974, nr 3; Łapiński A., *Ograniczenia władzy rodzicielskiej*, Warszawa 1975; Łazarska A., *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012; Łazarska A., *Zaufanie jako kategoria prawna w procesie cywilnym*, PPC 2011, nr 2; Łojewski K., *Instytucja odmowy zeznań w polskim procesie karnym*, Warszawa 1970; **Maciejewska-Szałas M.**, *Podpis elektroniczny w prawie Wielkiej Brytanii* (w:) *Księga Profesora S. Dalki; Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968; **Manowska M.**, *Spojrzenie na zasadę kontrydiktoryjności w procesie cywilnym na tle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego (wybrane zagadnienia)* (w:) *Księga z okazji 75. urodzin Profesora A. Zielińskiego*; **Mańk Z.**, *Ustalenie ojcostwa*, Warszawa 1975; **Marcinkowski T.**, *Badania serologiczne w dochodzeniu ojcostwa*, Warszawa 1991; **Markowski W.**, *Przestuchanie pełnomocnika procesowego jednostki uspołecznionej w celach dowodowych*, BMS 1955, nr 3; **Marszałkowska-Krzes E.**, *Glosa do wyroku SN z 4 stycznia 2007 r., V CSK 377/06*, OSP 2008, z. 1; **Maziarz J.**, *Biegły sądowy z zakresu historii prawa*, Kraków 2014; **Mądrzak H.**, *Ograniczenia dowodowe przeciwko osnowie lub ponad osnowę dokumentu a postulat wykrycia prawdy w procesie cywilnym*, NP 1961, nr 3; **McKenzie J.L.**, *Kościół rzymskokatolicki*, Warszawa 1975; **Mieser J.**, *Dowód na piśmie wedle nowego prawa materialnego i formalnego*, „Nowa Palestra” 1934, nr 3; **Mikołajewicz J.**, *Klasyfikacje statystyczne a obciążenia podatkowe – podstawy formalnoprawne*, Glosa 1997, nr 6; **Mikuszewski W.**, *Ograniczenia dopuszczalności dowodu ze świadków w prawie polskim*, Lwów 1938; **Miller M.** (w:) M. Dziurda i in., *Ustawa o Prokuraturii Generalnej Skarbu Państwa. Komentarz*, LexPolonica nr 3886979; **Misiuk T.**, *Udział organizacji społecznych w ochronie praw obywateli w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1972; **Misztal-**

-**Konecka J.**, *Znaczenie tzw. opinii prywatnych dla postępowania cywilnego*, MoP 2013, nr 2; **Mogilnicki A.**, *Lepsza i gorsza postać dowodu*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1932, nr 28; **Mokry J.**, *Osobowość sędziego a niezawistość sędziowska* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*; **Morawski L.**, *Domniemania faktyczne i reguły dowodu prima facie*, SP 1980, nr 1–2; **Mucha A.**, *Exceptio plurium concumbentium a dopuszczalność dopozwania w procesie o ustalenie ojcostwa*, Pal. 1976, nr 1; **Muliński M.**, **Krakowiak M.**, *Przesłuchanie świadka w postępowaniu cywilnym za pomocą środków nowoczesnej techniki – postulat de lege ferenda*, PS 2005, nr 3; **Munch-Petersen H.V.**, *Der Zivilprozess Dänemarks*, Aalen 1970; *Münchener Kommentar zur Zivilprozessordnung: ZPO*, t. 2, red. W. Krüger, T. Rauscher, München 2012; **Murzynowski A.**, *Wydruk z komputera jako dokument w postępowaniu przed organami państwowymi i społecznymi. Studia z informatyki prawniczej*, Warszawa 1978; **Nagel H.**, *Die Grundzüge des Beweisrechts im europäischen Zivilprozess*, Baden-Baden 1967; **Nahlik S.E.**, *Dyplomatyczne zwolnienie od jurysdykcji w sprawach cywilnych* (w:) *Księga ku czci K. Stefki*; **Nelken J.**, *Dowód poszlakowy w procesie karnym*, Warszawa 1970; **Nikisch A.**, *Zivilprozessrecht*, Tübingen 1952; **Nowacki J.**, *Analogia legis*, Warszawa 1996; **Nowacki J.**, *Domniemania prawne*, Katowice 1976; **Nowak T.**, *Dowód z opinii biegłego w polskim procesie karnym*, Poznań 1966; **Oklejak A.**, *Wokół problematyki ograniczeń dowodowych w polskim procesie cywilnym* (w:) *Księga dedykowana Profesorowi F. Zedlerowi*; **Olejniczak A.**, **Radwański Z.**, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 2011; **Pachnik K.**, *Prawne uwarunkowania odpowiedzialności cywilnej i karnej biegłych w polskim systemie prawnym*, EP 2010, nr 10; **Paprzycki L.K.**, *Psychiatryczno-neurologiczno-psychologiczne aspekty postępowania cywilnego w przedmiocie ubezwłasnowolnienia – zagadnienia prawne*, Pal. 2009, nr 1–2; **Pawłowski R.**, *Medyczno-sądowe badanie śladów biologicznych*, Kraków 1997; **Peiper L.**, *Odpowiedź na pytanie prawne*, PPC 1936, nr 20–21; **Piasecki K.**, *Domniemania faktyczne w procesie cywilnym i w międzynarodowym procesie cywilnym* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*; **Piasecki K.**, *System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, Warszawa 2010; **Piasecki K.**, *Wpływ postępowania i wyroku karnego na postępowanie i wyrok cywilny*, Warszawa 1970; **Picardi N.**, *Manuale del processo civile*, Milano 2013; **Piekarski M.**, *Pozbawienie strony możliwości obrony swych praw w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1964; **Pietrzkowski H.**, *Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych*, Warszawa 2012; **Piórkowska-Flieger J.**, *Fatsz dokumentu w polskim prawie karnym*, Kraków 2004; **Płodzień S.**, *Dowód z opinii biegłych*, Lublin 1958; *Podręczny słownik języka polskiego*, oprac. Z. de Bondy-Łempicka, S. Arct na podstawie słowników M. Arcta, Warszawa 1957; **Poźniak S.**, *Uwagi o dowodzie z przesłuchania stron*, NP 1958, nr 11; **Półtawska W.**, *Ekspertyza sądowo-psychiatryczna w postępowaniu spadkowym testamentowym*, Warszawa 1974; *Prawo dowodowe*, red. R. Kmiecik, Kraków 2005; **Przetacznik F.**, *Immunitet jurysdykcyjny przedstawiciela dyplomatycznego w świetle konwencji wiedeńskiej*, NP 1965, nr 7–8; **Przetacznik F.**, *Kodeks postępowania cywilnego a prawo międzynarodowe*, NP 1965, nr 9; **Radwański Z.**, *Wykładnia oświadczeń woli składanych indywidualnym adresatom*, Wrocław 1992; **Radwański Z.**, **Olejniczak A.**, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2005; **Rajski J.**, *O czym należy*

uprzedzić świadka?, NP 1959, nr 1; **Rakoczy B.**, *Tajemnica spowiedzi w polskim postępowaniu cywilnym, karnym i administracyjnym*, PS 2003, nr 11–12; **Reithmann Ch.**, *Allgemeines Urkundenrecht. Begriffe und Beweisregeln*, Köln 1972; **Rejman S.**, *Dowód z opinii biegłego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1973; **Resich Z.**, *Zagadnienia procesowe w sprawach o manko*, NP 1956, nr 7–8; **Rogalski M.**, *Niezawisłość sędziowska w postępowaniu karnym*, Lublin 2000; **Rosenberg L.**, **Schwab K.H.**, *Zivilprozessrecht*, München 1977; **Rosengarten F.**, *Parafa a podpis*, Pal. 1973, nr 11; Rosengarten F., *Podpis i jego znaczenie w prawie cywilnym*, Pal. 1973, nr 1; Rosengarten F., *Prejudycjalność wyroku karnego w postępowaniu cywilnym*, NP 1971, nr 12; Rosengarten R., *Podpis na testamentie*, NP 1983, nr 3; **Rotbard N.**, *Czy osoba przewidująca, iż zostanie zapozwana, ma legitymację do wystąpienia z wnioskiem o zabezpieczenie dowodu przed wytoższeniem przeciwko niej powództwa*, PPC 1936, nr 3–4; **Rozwadowski W.**, *Ocena zeznań świadka w procesie rzymskim epoki republikańskiej*, CPH 1961, t. XIII, nr 1; **Rybarczyk M.**, *Biegły w postępowaniu cywilnym. Opinia. Odpowiedzialność. Wynagrodzenie*, Warszawa 2001; **Rylski P.**, *Glosa do wyroku SN z 15 grudnia 2005 r., V CK 400/05*, OSP 2006, z. 11; **Satta S.**, *Diritto processuale civile*, Padova 1981; **Schlosser P.**, *Zivilprozessrecht I. Erkenntnisverfahren*, München 1991; **Schmidhäuser E.**, *Zeuge, Sachverständiger und Augenscheinsgehilfe*, ZZP 1959, t. 72, nr 5–6; **Schneider E.**, *Beweis und Beweiswürdigung unter besonderer Berücksichtigung des Zivilprozesses*, München 1994; **Schöpfli M.**, *Die Parteianhörungs Beweismittel*, „Neue Juristische Wochenschrift” 1996, t. 49, nr 3; **Schreiber K.**, *Die Urkunde im Zivilprozess*, Berlin 1982; **Siedlecki W.**, *Fikcyjny proces cywilny*, PiP 1955, z. 2; Siedlecki W., *Glosa do uchwały SN z 30 października 1985 r., III CZP 59/85*, OSPiKA 1986, z. 7–8, poz. 139; Siedlecki W., *Glosa do wyroku z 9 grudnia 1980 r., II URN 171/80*, OSPiKA 1981, z. 7–8; Siedlecki W., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego. Prawo procesowe cywilne, I półrocze 1957 r.*, PiP 1957, z. 12; Siedlecki W., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego. Prawo procesowe cywilne, I półrocze 1975*, PiP 1976, z. 5; Siedlecki W., *Uchybienia procesowe w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1971; Siedlecki W., *Zasada kontrydiktoryjna i zasada śledcza w polskim procesie cywilnym*, PiP 1953, z. 2; **Sikorski D.**, *Reprografia*, Warszawa 1969; **Skąpski A.**, *Ograniczenia dowodzenia w procesie cywilnym*, Warszawa–Kraków 1981; **Skowrońska E.**, *Jeszcze o podpisie na testamentie holograficznym*, NP 1982, nr 5–6; *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1, Warszawa 1900; *Słownik języka polskiego*, t. 8, red. W. Doroszewski, Warszawa 1966; *Słownik wyrazów obcych PWN*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980; **Smoczyński J.**, *Integralność człowieka w świetle jego statusu rodzinnego*, RPEiS 1988, z. 2; **Smoczyński T.**, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2002, 2005; **Sobkowski J.**, *Wyrok karny w polskim procesie cywilnym de lege lata i de lege ferenda*, NP 1958, nr 12; **Sobkowski J.**, **Wengerek E.**, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego z zakresu postępowania cywilnego (za 1971 rok)*, NP 1972, nr 6; **Sokołowska A.**, *Dziecko jako świadek*, Warszawa 1959; Sokołowska A., *Opinia biegłego psychologa w sprawach nieletnich*, Warszawa 1973; **Stalew Z.**, *Błgarsko graždansko procesualno prawo*, Sofia 1970; **Stańda J.**, *Stanowisko świadka w polskim procesie karnym*, Warszawa 1976; **Stefańska E.**, *Komentarz do*

art. 163 k.p.c., LexPolonica nr 7516786; **Stefko K.**, *Dyplomatyczne zwolnienie od jurysdykcji w sprawach cywilnych*, Lwów 1938; **Stefko K.**, *Postępowanie dowodowe w polskim procesie cywilnym. Stosunek dowodu z dokumentu do dowodu ze świadków*, PN 1951, nr 1–3; **Stelmachowski B.**, *Zagadnienie art. 265 k.p.c.*, „Czasopismo Adwokatów Polskich. Dział Województw Zachodnich” 1933, nr 9–10; **Stępniewska A.**, *Dopuszczalność dowodu z urzędu we francuskim procesie cywilnym na tle rozważań polskich*, PS 2010, nr 4; **Stojanowska W.**, *Exceptio plurium concumbentium w prawie polskim*, Warszawa 1974; **Stojanowska W.**, *Ojcostwo prawne a ojcostwo biologiczne*, Warszawa 1985; **Stojanowska W., Miścicka-Sliwka D.**, *Dowód z badań DNA a inne dowody w procesach o ustalenie ojcostwa*, Warszawa 2000; **Sturmberg G.**, *Der Beweis im Zivilprozeß. Selbstständiges Beweisverfahren und Beweisaufnahme*, Düsseldorf 1999; **Sutor J.**, *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa 1977; **Sutor J.**, *Przywileje i immunitety międzynarodowe*, Warszawa 1973; **Szczerkowska Z.**, *Badania biologiczne w sądowym ustaleniu ojcostwa*, Kraków 1998; **Szczerski J.**, *Glosa do orzeczenia Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy z 5 lutego 1959 r.*, CR 119/59, OSPiKA 1959, z. 12; **Szczotkowa Z.**, *Antropologia w dochodzeniu ojcostwa*, Warszawa–Wrocław 1985; **Szer S.**, *Glosa do uchwały SN z 23 kwietnia 1960 r.*, III CO 8/60, PiP 1960, z. 11; **Szkudlarek P.**, *Glosa do wyroku SN z 31 maja 2000 r.*, IV CKN 1042/00, OSP 2001, z. 6, poz. 89; **Szostek D.**, *Nowe ujęcie dokumentu w polskim prawie prywatnym ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu w postaci elektronicznej*, Warszawa 2012; **Szostek D., Szpunar A.**, *Spór o podpis na testamentie własnoręcznym*, NP 1980, nr 9; **Sztejnman A.**, *Na marginesie art. 110 k.z. i art. 265 k.p.c.*, Pal. 1937, nr 1–2; **Świerczyński M.**, *Moc dowodowa dokumentu elektronicznego w postępowaniu cywilnym*, MoP 2007, nr 17; **Tarnicka M.**, *Badanie ojcostwa*, Łódź 2010; **Teske J.**, *Der Urkundenbeweis im französischen und deutschen Zivil- und Zivilprozessrecht*, Göttingen 1990; **Tomaszewska E.**, *Odszkodowanie z umowy OC a koszty ekspertyzy rzeczoznawcy*, GSP 2006, nr 1; **Tomaszewski T.**, *Psychologia*, Warszawa 1975; **Trammer H.**, *Zarys problematyki międzynarodowego procesu cywilnego państw kapitalistycznych*, Warszawa 1956; **Turek J.**, *Biegły sądowy i jego czynności*, MoP 2007, nr 24; **Turek J.**, *Czynności dowodowe sądu w procesie cywilnym*, Warszawa 2011; **Tyc A.**, *Onus probandi w hiszpańskim prawie pracy na tle rozwiązań polskich*, PS 2013, nr 7–8; **Tyczka M.**, *Ograniczenia dowodów ze świadków i z przesłuchania stron przeciwko dokumentom* (w:) *Księga ku czci K. Stefki*; *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2006; **Uszkiewiczowa L.**, *Opinia biegłego z zakresu psychiatrii*, Warszawa 1973; **Walasik M.**, *Analogia w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2013; **Walder-Bohner H.U.**, *Der neue Zürcher Zivilprozess*, Zürich 1977; **Waligórski M.**, *Odpowiedź na pytanie prawne*, PiP 1948, z. 5–6; **Wengerek E.**, *Korzystanie w postępowaniu cywilnym ze środków dowodowych uzyskanych sprzecznie z prawem*, PiP 1977, z. 2; **Wengerek E.**, *Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne. Komentarz*, Warszawa 1972; **Wengerek E.**, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego z zakresu postępowania cywilnego za rok 1967*, NP 1968, nr 4; **Werner O.**, *Verwertung rechtswidrig erlangter Beweismittel*, NJW 1988; **Widła T.**, *Ocena dowodu z opinii biegłego*, Katowice 1992; **Wieczorek B.**, *Zivilprozessordnung und Gerichtsverfassungsgesetz*, Berlin 1960; *Wielka Encyklopedia Po-*

wszechna PWN, t. 3, Warszawa 1963; **Wiśniewski T.**, *Glosa do uchwały SN z 30 października 1985 r.*, III CZP 59/85, NP 1987, nr 10; **Witkowska K.**, *Biegły w postępowaniu karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2013, nr 1; **Włodyka S.**, *Ustrój organów ochrony prawnej*, Warszawa 1975; **Wojtasiak J.**, *Poszlaka i dowód poszlakowy*, <http://www.zielona-gora.po.gov.pl/index.php?id=36&cid=2846>; **Wolter A.**, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1977; **Woźniewski K.**, *Inicjatywa dowodowa sądu w świetle projektu k.p.k. – uwag kilka (w:) Kontradiktoryjność w polskim procesie karnym*, red. P. Wiliński, Warszawa 2013; **Wójcikiewicz J.**, *Dowód naukowy w procesie sądowym*, Kraków 2000; **Wrona Z.**, *Glosa do uchwały SN z 20 grudnia 1985 r.*, VI KZP 28/85, OSpIKA 1986, z. 11–12; **Wronkowska S.**, *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005; *Współczesna ekspertyza pismoznawcza*, http://www.zielona-gora.po.gov.pl/esi-admin/upload/lektury_elektroniczne/r1.pdf; **Zedler F.**, *Dopuszczalność dowodu z taśmy magnetofonowej w postępowaniu cywilnym (w:) Księga ku czci Profesora J. Jodłowskiego*; **Zenhäusern A.**, *Der Zeugenbeweis im Zivilprozess*, Aarau 1959; **Zgryzek K.**, *Badania prawdziwości pisma. Uwagi krytyczne na tle art. 254 § 1 k.p.c.*, Pal. 1981, nr 5; **Zieliński M.**, *Poznanie sądowe a poznanie naukowe*, Poznań 1979; Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Lexis.pl 2012 (dostęp: 10 czerwca 2014 r.); **Ziemiński Z.**, *Logika praktyczna*, Warszawa 2002; Ziemiński Z., *Podłoże sporów sądowych o alimentację dziecka pozamajątkowego*, Warszawa 1954; Ziemiński Z., *Problemy logiczne w orzecznictwie sądów*, NP 1953, nr 12; *Zivilprozessordnung. Kommentar*, red. H.J. Musielak, München 2002; **Żebrowska M.**, *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1975.

ROZDZIAŁ 1

ZAGADNIENIA OGÓLNE

1. Zasada bezpośredniości postępowania dowodowego	36
2. Zasada swobodnej oceny dowodów	52
3. Zasada kontryktoryjności a wykrywanie prawdy i problem dopuszczania dowodów z urzędu	76
4. Problem dowodów uzyskanych sprzecznie z prawem	108
5. Zagadnienia ogólne postępowania dowodowego	134

1. ZASADA BEZPOŚREDNIOŚCI POSTĘPOWANIA DOWODOWEGO

1. Wszystkie zasady naczelne postępowania cywilnego w mniejszym lub większym stopniu mają związek z prowadzeniem postępowania dowodowego. W tej części Systemu należy się jednak bliżej przyjrzeć trzem zasadom, które są ukierunkowane przede wszystkim na prowadzenie i ocenę dowodów, tj. zasadzie bezpośredniości³, zasadzie swobodnej oceny dowodów i zasadzie kontryktoryjności.

Zasada bezpośredniości w fundamentalny sposób oddziałuje na przebieg postępowania dowodowego. Obejmuje ona w ogólności dwa aspekty. Pierwszy z nich dotyczy właśnie postępowania dowodowego, natomiast drugi – składu sądu orzekającego, który wydaje wyrok w sprawie. Ten drugi aspekt regulowany jest przepisem art. 323 k.p.c. i nie będzie on przedmiotem analizy w tej części Systemu. Z kolei aspekt dowodowy zasady bezpośredniości wyraża się również w dwojaki sposób.

W pierwszej kolejności mianowicie zasada bezpośredniości głosi prymat dowodów bezpośrednich (inaczej pierwotnych) nad dowodami pośrednimi (inaczej pochodnymi). Według niektórych poglądów dowody bezpośrednio to dowody pozwalające sądowi na bezpośredni kontakt z dowodzonymi faktami. Pogląd ten można jednak zaakceptować tylko w przypadku dowodu z oględzin. Jedynie bowiem oględziny rzeczy lub osoby stwarzają możliwość bezpośredniego kontaktu sądu z badanymi w postępowaniu dowodowym faktami (takimi jak np. uszkodzenie samochodu, zaoranie łąki sąsiada, uszkodzenie

³ Por. m.in. J. Jodłowski, *Zasady naczelne socjalistycznego postępowania cywilnego* (w:) J. Jodłowski (red.), *Wstęp*, s. 73.

ciała). W tym ujęciu zatem pozostałe dowody byłyby dowodami pośrednimi, gdyż sąd poznawałby materiał faktyczny sprawy poprzez informacje pochodzące z zeznań świadków, treści dokumentu, opinii biegłego, zeznań strony itd., czyli ze źródeł dowodowych stanowiących ogniwo pośrednie pomiędzy sądem a badanym faktem.

Osobno należałoby zwrócić uwagę na dowód z dokumentu o charakterze konstytutywnym, tj. obejmującym czynność prawną (szerzej o tym w rozdziale 2). Dokument ten, zawierający przecież oświadczenia woli, te oświadczenia woli właśnie ucieleśnia, czyli inkorporuje. Poza tym dokumentem czynność prawna w nim wyrażona nie istnieje. Sąd zatem, zapoznając się z treścią takiego dokumentu, zapoznaje się jednocześnie z samą czynnością prawną, a więc dowód z dokumentu ma w tym momencie charakter dowodu bezpośredniego.

Jak się okazuje, najważniejsze jest zaliczenie do grupy dowodów bezpośrednich (pierwotnych) tych dowodów, które w obrębie określonego środka dowodowego umożliwiają sądowi kontakt z badanym faktem na tyle bezpośredni, na ile jest to w tym dowodzie możliwe. Jeżeli określony dowód nie zapewnia tej maksymalnej bezpośredniości pomiędzy sądem a badanym faktem, wynikającej z jego charakteru, to taki dowód należy uznać za dowód pośredni. Innymi słowy, dowody pośrednie to dowody, których źródła dowodowe miały bezpośredni kontakt z faktami istotnymi dla sprawy. Przy takim podejściu za dowód bezpośredni uznamy zeznania świadka, który osobiście widział zdarzenie objęte jego zeznaniami. Dowodem pośrednim natomiast będą zeznania świadka, który słyszał od innego świadka opis określonego zdarzenia (*testes ex auditu*). Na tej zasadzie możemy mówić o świadku pierwszego stopnia, drugiego stopnia, trzeciego stopnia itd. W tej konwencji można też mówić o świadkach naocznych i świadkach ze słuchu.

W omawianym ujęciu za dowód bezpośredni należy uznać dowód z dokumentu zawierającego określone oświadczenia woli, ale także wiedzy, natomiast dowodem pośrednim będzie dokument opisujący treść dokumentu pierwotnego, np. raport rewidenta, w którym opisuje on treść skontrolowanych przez siebie dokumentów. Dowodem pośrednim będzie także dowód z opinii biegłego, gdyż wiadomości specjalne sąd poznaje w tym przypadku za pośrednictwem biegłego, natomiast istnieją one niezależnie od tego biegłego i mogą być przedmiotem opinii każdego innego biegłego tej specjalności.

Zgodnie z zasadą bezpośredniości dowody pośrednie, inaczej pochodne, powinny być dopuszczane jedynie wtedy, gdy brakuje dowodów bezpośrednich. Sąd orzekający bowiem powinien w możliwie najbardziej bezpośredni sposób zetknąć się ze stanem faktycznym sprawy.

Nie stanowi pośredniego dowodu z dokumentu kopia dokumentu. Jak zostanie to wykazane w następnym rozdziale, niepoświadczona kopia (kserokopia) dokumentu nie jest w ogóle dowodem (por. art. 129 § 1 i 2 k.p.c.). Kopia poświadczona natomiast z formalnego punktu widzenia jest środkiem dowodowym, ale z uwagi na możliwe wątpliwości co do jej autentyczności sąd zawsze może zażądać przedstawienia mu oryginału dokumentu (art. 129 § 4 k.p.c.). Zarówno jednak oryginał dokumentu, jak i jego kopia pozostają w takim samym stopniu bezpośrednio wobec utrwalonych w nich zdarzeń faktycznych lub prawnych, gdyż zawierają tę samą treść.

2. Powyższa reguła ulegnie daleko idącym zmianom, poczynwszy od dnia 8 września 2016 r., kiedy to wejdzie w życie **ustawa z 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – kodeks cywilny, ustawy – kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1311)**. Ustawa ta wprowadza nadzwyczaj szerokie pojęcie dokumentu, objęte po raz pierwszy jego legalną definicją. Zgodnie bowiem z art. 77³ k.c., dokumentem jest nośnik informacji umożliwiający zapoznanie się z jej treścią.

W tej sytuacji kserokopia dokumentu sama staje się dokumentem, ale według nowej kategoryzacji dokumentów w prawie cywilnym kserokopia stanowić będzie formę dokumentową (art. 77² k.c.), a zatem nie będzie ona wyrażać ani formy pisemnej (art. 78 § 1 k.c.), ani formy elektronicznej (art. 78¹ § 1 k.c.). Tym samym kserokopia nie będzie korzystać z żadnych domniemań prawnych łączących się z dokumentami (urzędowymi i prywatnymi – art. 244, 245, 252 i 253 k.p.c.), a zatem będzie miała bardzo słabą moc dowodową. Szerzej zob. rozdział 2 podrozdział 10).

3. Zasada bezpośredniości opiera się na założeniu, że im bliższy kontakt z badanymi faktami ma sąd rozpoznający sprawę, tym bardziej jest on w stanie dokładnie je poznać i opisać⁴.

Nieco inaczej postrzega bezpośredniość dowodu R. Kmiecik, który twierdzi, że bezpośredniość nie jest zmysłowym, intelektualnym kontaktem sądu z poznawanymi faktami, ale ma się wyrażać w bezpośrednim kontakcie organu procesowego ze środkiem dowodowym⁵.

W tym ujęciu jednak dowodami bezpośrednimi byłyby wszystkie dowody prowadzone przez sąd orzekający, a zatem również te dowody, które zostały powyżej przedstawione jako dowody pośrednie (pochodne). Dowodami pośrednimi natomiast byłyby tylko te dowody, które prowadzi sąd wezwany. Z poglądem tego autora zatem nie można się zgodzić.

⁴ T. Waśkowski, *System*, s. 127.

⁵ *Prawo dowodowe*, red. R. Kmiecik, Kraków 2005, s. 93.

Zasadę bezpośredniości należy rozumieć w znaczeniu materialnym, tj. jako bezpośrednie zetknięcie się sądu z badanymi w sprawie faktami. Natomiast R. Kmiecik pojmuje ją jako wyrażającą bezpośredniość formalną, która z kolei polegałaby na prowadzeniu postępowania dowodowego przez sąd orzekający.

Powszechną i jak najbardziej prawidłową praktyką sądów jest oddalanie wniosków o przeprowadzenie dowodu z prywatnego dokumentu, w którym jego autor opisał jakieś zdarzenie, w sytuacji gdy możliwe jest przesłuchanie tej osoby jako świadka. Tę praktykę tłumaczy się m.in. tym, że zastępowanie dowodu z ustnych zeznań świadka jego pisemnymi wypowiedziami stanowiłoby obejście przepisów o dowodzie z zeznań świadków. Występuje tu jednak jeszcze drugi argument popierający wspomnianą praktykę sądową – że dowód z zeznań świadka jest dowodem w większym stopniu bezpośrednim aniżeli pismo tego świadka zawierające opis faktów istotnych dla sprawy. Zasada bezpośredniości zatem powoduje, że wnioski o dopuszczenie dowodu z pisemnych oświadczeń świadków nie są przez sądy uwzględniane.

Zasada bezpośredniości odgrywa podstawową rolę w procedurze niemieckiej. Charakterystyczne jest to, że ustawodawca niemiecki statuuje ją w pierwszym paragrafie rozdziału poświęconego postępowaniu dowodowemu (§ 355 ZPO). Podobnie zresztą postępuje ustawodawca polski, rozpoczynając rozdział o postępowaniu dowodowym od art. 235 k.p.c. Oba powołane tu przepisy – niemiecki i polski – wyrażają tę samą zasadę, iż postępowanie dowodowe, poza ściśle określonymi wyjątkami, musi toczyć się przed sądem orzekającym. Według C. Heinricha przepis tej treści statuuje jedynie bezpośredniość w znaczeniu formalnym. Polega ona na bezpośrednim zetknięciu się sądu orzekającego z dowodami w sprawie, bez udziału osób pośredniczących. Jego zdaniem bezpośredniość w ujęciu materialnym polega natomiast na tym, że spośród wszystkich środków dowodowych, jakie sąd ma do dyspozycji, wybiera te, które pozwalają poznać badane fakty w sposób najbardziej bezpośredni z możliwych. Ten aspekt bezpośredniości jednak nie jest w ustawie wyrażnie unormowany⁶.

Podkreślając znaczenie zasady bezpośredniości, G. Sturmberg zauważa, że bezpośrednio wrażenia z przebiegu czynności dowodowych mają szczególne znaczenie dla kształtowania się sędziowskiego przekonania w sprawie. Bez odebrania przez sąd ustnych zeznań świadków byłaby nie do pomyśle-

⁶ C. Heinrich (w:) *Münchener Kommentar zur Zivilprozessordnung: ZPO*, t. 2, red. W. Krüger, T. Rauscher, München 2012, s. 4.

nia właściwa ocena tego dowodu w przypadku grupy świadków zeznających sprzecznie ze sobą⁷.

Na interesujące konsekwencje praktyczne zastosowania zasady bezpośredniości podczas dowodu z zeznań świadków zwraca uwagę C. Balzer. Zauważa on, że dzięki bezpośredniości tego środka dowodowego można dokonać istotnych spostrzeżeń, np.:

- 1) jeżeli świadek atakuje w zeznaniach jedną ze stron, a nawet ją obraża, to nie można go uważać za świadka bezstronnego;
- 2) świadek, który podczas przesłuchania szuka pomocy u jednej ze stron, zdradza swoją niepewność;
- 3) jeżeli świadek obserwuje reakcje strony na swoje zeznania, to tym samym pokazuje swoją zależność od tej strony, której niezadowolenia najwyraźniej się obawia;
- 4) jeżeli świadek w pewnym określonym momencie swoich zeznań zaczyna się jąkać, to należy odnieść wrażenie, że zaczyna on w tym momencie kłamać; to samo można powiedzieć o świadku, który podczas zeznań nagle robi się czerwony bądź zaczyna się pocić⁸.

Można zatem stwierdzić, że zarówno w procedurze cywilnej polskiej, jak i niemieckiej zasada bezpośredniości odgrywa znaczącą rolę.

Nie oznacza to wcale, że dowody pośrednie są z procesu cywilnego wykluczone. Przy braku dowodów bezpośrednich uznawał je niejednokrotnie za dopuszczalne Sąd Najwyższy⁹.

Jak zauważa W. Siedlecki, zasada bezpośredniości jest trudna do zrealizowania w całej rozciągłości, gdyż z natury rzeczy w postępowaniu dowodowym muszą być dopuszczane także dowody pośrednie¹⁰.

4. Należy obecnie rozważyć, na ile dopuszczalne jest odstępstwo od zasady bezpośredniości, ale w jej znaczeniu formalnym, tj. odstępstwo od reguły wyrażonej w art. 235 § 1 *in principio* k.p.c., zgodnie z którą postępowanie dowodowe odbywa się przed sądem orzekającym. W szczególności dotyczy to problemu wykorzystania dowodu przeprowadzonego w innej sprawie i znajdującego się w jej aktach. Możliwość powołania się w sprawie cywilnej na przeprowadzony wcześniej w innym postępowaniu dowód z dokumentu, z ze-

⁷ G. Sturmberg, *Der Beweis im Zivilprozeß. Selbständiges Beweisverfahren und Beweisaufnahme*, Düsseldorf 1999, s. 7.

⁸ C. Balzer, *Beweisaufnahme und Beweiswürdigung im Zivilprozess. Eine systematische Darstellung und Anleitung für die gerichtliche und anwaltliche Praxis*, Berlin 2011, s. 169.

⁹ Zob. m.in. orzeczenia SN: z 11 października 1937 r., C II 901/37, OSN(C) 1938, nr 7, poz. 329; z 17 grudnia 1949 r., Wa.C 169/49, DPP 1950, nr 6, s. 55.

¹⁰ W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 83.

znań świadków lub dowód z opinii biegłego zostanie bliżej omówiona w rozdziałach 2, 3 i 4. W tym miejscu jednak należy ten problem przeanalizować z punktu widzenia zasady bezpośredniości.

W pierwszej kolejności trzeba podkreślić, że niedopuszczalne jest prowadzenie dowodu „z akt innej sprawy”, gdyż tego rodzaju dowód w postępowaniu cywilnym nie występuje. Możemy rozważać jedynie przeprowadzenie dowodu z konkretnego dokumentu, który znajduje się w aktach innej sprawy (cywilnej lub karnej) i który w tamtym postępowaniu został już przeprowadzony.

W wyroku z 30 maja 2008 r., III CSK 344/07, LEX nr 490435, SN dopuścił możliwość wykorzystania zeznań świadka złożonych w innej sprawie, ale pod warunkiem że żadna ze stron nie zażądała przesłuchania tego świadka przed sądem orzekającym, a formą przeprowadzenia tego dowodu będzie zapoznanie się z protokołem zeznań świadka. Będzie to zatem dowód z dokumentu, a nie dowód z zeznań świadka¹¹.

Podobny pogląd SN przedstawił w wyroku z 19 października 2011 r., II CSK 20/11, LEX nr 1103002, stwierdzając, że dopuszczenie dowodu z dokumentów znajdujących się w aktach innej sprawy nie narusza zasady bezpośredniości, jeśli strony miały możliwość ustosunkowania się do nich.

Również w wyroku SN z 28 marca 2006 r., I UK 213/05, LEX nr 277891, czytamy, że „nie jest wyłączona możliwość zaliczenia w poczet materiału dowodowego sprawy dowodów zgromadzonych w innej sprawie”. Warunkiem jest, by „strony miały możliwość ustosunkowania się do ich treści i zgłoszenia stosowanych wniosków”.

Należy przyjąć, że zgodnie z zasadą rozporządzalności formalnej strony mogą wyrazić zgodę na wykorzystanie (zaliczenie w poczet materiału dowodowego) dowodu przeprowadzonego w innym postępowaniu bez jego ponownego prowadzenia w danej sprawie. Dowód ten powinien być jednak stronom znany, a jego włączenie do materiału danej sprawy powinno się odbyć na podstawie przepisów dotyczących postępowania dowodowego, a konkretnie dowodu z dokumentu. Podstawą wykorzystania dowodu z innej sprawy musi być wydanie przez sąd postanowienia dowodowego, w którym zostanie wskazana karta w aktach innej sprawy (protokół rozprawy lub inny dokument) oraz przytoczona treść tej karty. Zgodą stron na wykorzystanie dowodu przeprowadzonego w innej sprawie sąd orzekający nie jest związany. Mógłby on w postanowieniu dowodowym nakazać powtórzenie tego dowodu w danej sprawie jako dowodu pierwotnego. Należy też pamiętać, że któraś ze stron musiałaby złożyć wniosek dowodowy odnośnie do wykorzystania dowodu

¹¹ Zob. uzasadnienie wyroku SN z 30 maja 2008 r., III CSK 344/07.

z innej sprawy, gdyż dopiero w jego konsekwencji mogłaby się pojawić zgoda obu stron na niepowtarzanie tego dowodu i poprzestanie na protokole lub innym dokumencie (np. opinia biegłego) z akt innej postępowania. Zasada bezpośredniości, pomimo swojego podstawowego znaczenia, nie jest stronom narzucona bezwzględnie i dopuszczalne jest – za ich zgodą i aprobatą sądu – odstępstwo od niej. Mieści się ono bowiem w sferze dyspozycyjności procesowej przysługującej każdej ze stron.

Problemem wykorzystania dowodów zebranych w innej sprawie zajmował się SN także w uchwale z 15 lipca 1974 r., KwPr 2/74, OSNC 1974, nr 12, poz. 203, w której stwierdził, że akta innej sprawy sądowej stanowią przede wszystkim źródło wiadomości dla stron i dla sądu o istnieniu oraz możliwości przeprowadzenia określonych dowodów. Dowody utrwalone w aktach innej sprawy „mogą być wykorzystane jako materiał pomocniczy przy ocenie wiarygodności i mocy dowodów przeprowadzonych bezpośrednio przed sądem orzekającym”. Z kolei wykorzystanie materiału dowodowego zebranego w innej sprawie jest – według SN – zależne od rodzaju dowodu. Sąd Najwyższy zaleca przeprowadzenie w danej sprawie dowodu z zeznań świadków pomimo ich przesłuchania w innej sprawie, natomiast akceptuje wykorzystanie zawartej w aktach innej sprawy opinii biegłego (o ile strony jej nie kwestionują) oraz dokumentu, ale z jednoczesnym powołaniem się na ten dokument, określając jego rodzaj, treść, datę wystawienia oraz numer karty w aktach.

Z dystansem odniósł się Sąd Najwyższy do dowodu z zeznań świadków złożonych w postępowaniu przygotowawczym przed prokuratorem, który następnie postępowanie umorzył i nie wniósł do sądu aktu oskarżenia. W tej sytuacji oparcie ustaleń przez sąd w procesie cywilnym na dowodzie z zeznań świadków z postępowania przygotowawczego Sąd Najwyższy uznał za naruszające zasadę bezpośredniości¹².

Zdarza się niekiedy, że sąd dokonuje ustaleń faktycznych na podstawie wskazanych przez strony dowodów, które nie zostały dopuszczone postanowieniem dowodowym i w ogóle przeprowadzone. Najczęściej dotyczy to zgłoszonych przez strony dokumentów. Samo umieszczenie dokumentu w aktach sprawy może bowiem sprawiać wrażenie, że z tego dokumentu został przeprowadzony dowód. W takim przypadku należy przyjąć, że została tu naruszona m.in. zasada bezpośredniości¹³. Trudno bowiem mówić o prowadzeniu

¹² Orzeczenie SN z 7 maja 1956 r., II CR 236/55, NP 1957, nr 5, s. 119–120; orzeczenie to poparł W. Siedlecki, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego. Prawo procesowe cywilne, I półrocze 1957 r.*, PiP 1957, z. 12, s. 1071.

¹³ Tak ocenił tę sytuację SN w uzasadnieniu wyroku z 4 października 2012 r., I CSK 124/12, LEX nr 1250552.

dowodów bezpośrednio przez sąd orzekający, skoro w ogóle dowód nie został przeprowadzony. Rozstrzygający jest zawsze fakt wydania (lub niewydania) przez sąd postanowienia dowodowego, gdyż bez niego nie może zostać przeprowadzony żaden dowód.

Z powyższego wynika, że wskazane wyżej wadliwe postępowanie sądu orzekającego może być objęte jednocześnie dwoma zarzutami apelacyjnymi. Pierwszy z nich to zarzut popełnienia uchybienia procesowego, tj. zarzut naruszenia art. 235 § 1 k.p.c. Trudno mówić bowiem o prowadzeniu dowodu przez sąd orzekający, skoro dowodu w ogóle nie przeprowadzono. Drugi zarzut apelacyjny dotyczyłby sprzeczności istotnych ustaleń sądu z treścią zebranego w sprawie materiału. Skoro bowiem w materiale dowodowym określony dowód się nie pojawił, to niedopuszczalne było oparcie na jego wynikach ustaleń faktycznych w sprawie. Przytoczyć tu można wyrok SN z 24 sierpnia 2011 r., IV CSK 535/10, LEX nr 1129152, w którym czytamy, że „skutecznie podniesiony zarzut wydania zaskarżonego wyroku z naruszeniem art. 235 k.p.c. podważa prawidłowość ustaleń stanowiących podstawę faktyczną rozstrzygnięcia”.

5. Jednym z aspektów problemu wykorzystywania dowodów przeprowadzonych przez inny sąd jest kwestia, na ile sąd II instancji może wykorzystywać dowody przeprowadzone przez sąd I instancji w tej samej sprawie.

Problem ten rozstrzygnął sam ustawodawca, stanowiąc w art. 382 k.p.c., że sąd II instancji orzeka na podstawie materiału zebranego w postępowaniu w I instancji oraz postępowaniu apelacyjnym. Dopuścił zatem daleko idącą pośredniość w postępowaniu przed sądem II instancji, co należy tłumaczyć m.in. tym, że w obydwu instancjach chodzi o tę samą sprawę cywilną, dlatego zasadniczo nie ma potrzeby powtarzania tych samych dowodów w II instancji, gdy nie zostały one przez skarżącego zakwestionowane.

Omawiany problem obejmuje jeszcze następną wątpliwość, polegającą na tym, czy sąd II instancji może dowód przeprowadzony przez sąd I instancji ocenić w inny sposób aniżeli sąd I instancji, i to bez jego ponownego przeprowadzenia.

Zasada bezpośredniości w postępowaniu apelacyjnym łączy się z charakterem tego postępowania. W systemie apelacji pełnej sąd II instancji ma obowiązek ponownego merytorycznego zbadania sprawy przy uwzględnieniu podniesionych przez skarżącego zarzutów. W zasadzie zatem sąd II instancji powinien przeprowadzić w koniecznym zakresie ponowne postępowanie dowodowe i takie zachowanie sądu II instancji należy uznać za optymalne. Niekiedy jednak względy ekonomii procesowej oraz wzgląd na szybkość postępowania przemawiają za tym, aby niektórych dowodów nie ponawiać,

tylko dokonać ich oceny, opierając się na aktach sądu I instancji. Do takiego postępowania upoważnia sąd apelacyjny treść art. 382 k.p.c., w którym jest mowa o orzekaniu również na podstawie materiału zebranego w postępowaniu w I instancji.

Ocena dowodu przeprowadzonego w I instancji i niepowtórnego w postępowaniu apelacyjnym może być – mówiąc w uproszczeniu – zgodna z oceną sądu I instancji albo z nią niezgodna. Sąd II instancji ma prawo do własnych ustaleń faktycznych, tym samym nie jest on związany ustaleniami sądu I instancji i może na podstawie zebranego materiału dokonać ustaleń zupełnie odmiennych. Tym zebrany materiał jest, jak już wyżej wskazano, materiał pierwszoinstancyjny oraz materiał zebrany przez sąd II instancji. Przy takim unormowaniu postępowania apelacyjnego należy dojść do logicznego wniosku, że sądowi II instancji wolno na podstawie dowodów przeprowadzonych w sądzie I instancji (i nieponowionych w II instancji) sformułować ustalenia odmienne od ustaleń sądu I instancji. Z uchwały składu 7 sędziów SN z 23 marca 1999 r., III CZP 59/98, OSNC 1999, nr 7–8, poz. 124, wynika, że sąd II instancji może dokonać całkowicie innej niż sąd I instancji oceny dowodów bez prowadzenia w ogóle własnego postępowania dowodowego¹⁴.

W uchwale tej trafnie wskazano, że poważne odstępstwa od zasady bezpośredniości, które ustawodawca dopuścił w postępowaniu apelacyjnym, nie są wyjątkiem w procedurze cywilnej, skoro z art. 323 k.p.c. wynika, że wyrok powinien być wydany przez sędziów, przed którymi odbyła się rozprawa poprzedzająca bezpośrednio wydanie wyroku. Okazuje się zatem, że w procesie cywilnym mogą się pojawić w składzie orzekającym sędziowie, którzy nie prowadzili w danej sprawie żadnych dowodów, a którzy będą uprawnieni do wydania w tej sprawie wyroku. Oni przecież również opierać się będą tylko na aktach sprawy, a zatem materiał dowodowy poznają w sposób pośredni.

Przepis art. 382 k.p.c. pozwala nawet na pełną pośredniość w postępowaniu apelacyjnym, tj. na pośredniość polegającą na tym, że jeden sąd prowadzi postępowanie dowodowe (sąd I instancji), a inny sąd (sąd II instancji) na tej podstawie ostatecznie rozstrzyga sprawę.

W tym miejscu należy podkreślić silny związek pomiędzy zasadą bezpośredniości i zasadą swobodnej oceny dowodów. Im większa bowiem wystąpi w danej sprawie (w danej instancji) pośredniość w postępowaniu do-

¹⁴ W powołanej uchwale składu 7 sędziów z 23 marca 1999 r., III CZP 59/98, SN stwierdził, że sąd II instancji może zmienić ustalenia faktyczne stanowiące podstawę wydania wyroku sądu I instancji bez przeprowadzenia postępowania dowodowego uzasadniającego odmienne ustalenia, chyba że szczególne okoliczności wymagają ponowienia lub uzupełnienia tego postępowania.

wodowym, tym większe będzie ryzyko błędnej oceny przeprowadzonych dowodów. Pełną realizację zasady swobodnej oceny dowodów gwarantuje jedynie pełna bezpośredniość postępowania dowodowego. Znacznie trudniej natomiast jest ocenić wiarygodność i moc poszczególnych dowodów, które przeprowadził inny sąd i które sędzia poznaje jedynie z akt sprawy. W tym przypadku można docenić zalety elektronicznych protokołów rozpraw, obejmujących zapis dźwięku lub obrazu i dźwięku, gdyż one pozwalają sędziemu zapoznającemu się z tym protokołem na rzetelną i trafną ocenę utrwalonego w nim dowodu.

W uzasadnieniu wspomnianej uchwały składu 7 sędziów SN z 23 marca 1999 r., III CZP 59/98, sformułowane jest jednak zalecenie, aby sądy rozpoznające apelację w pierwszej kolejności rozważyły celowość przeprowadzenia własnego postępowania dowodowego i powtórzenia tych dowodów, które budzą wątpliwości, a dopiero „w razie jednoznacznej wymowy materiału dowodowego [...] i oczywistej błędności oceny tego materiału przez sąd pierwszej instancji, uzasadniona będzie i dopuszczalna zmiana przez sąd drugiej instancji ustaleń faktycznych, bez jednoczesnego poszerzenia tego materiału”.

Nie ma konieczności powtarzania dowodów w sądzie II instancji, jeżeli sąd ten podziela ocenę dowodów sformułowaną przez sąd I instancji. Zebrany bowiem w I instancji materiał dowodowy każdorazowo podlega ocenie sądu II instancji. Jak twierdzi Sąd Najwyższy w cytowanej uchwale, odmienna ocena dowodu z oględzin jest możliwa tylko pod warunkiem ponownego przeprowadzenia tego dowodu w postępowaniu apelacyjnym. Ostrożność przemawia również za tym, aby odmiennie oceny osobowych środków dowodowych (świadczenie, strony) również były formułowane po ponownym przeprowadzeniu tych dowodów przed sądem II instancji. Nie ma natomiast przeszkód, aby w odmienny sposób sąd II instancji ocenił znajdujące się w aktach sprawy dokumenty oraz opinie biegłych. Zachowany jest tu bowiem bezpośredni kontakt sądu II instancji ze źródłami dowodowymi, tj. z poszczególnymi dokumentami oraz pisemnymi opiniami biegłych.

Na inny problem zwraca uwagę SN w wyroku z 22 stycznia 2002 r., V CKN 508/00, LEX nr 54333. Stwierdza on, że jeżeli sąd I instancji przeprowadził pewne dowody, ale nie sformułował w uzasadnieniu wyroku żadnej ich oceny, to sąd II instancji – jeżeli chciałby na ich podstawie wyrokować – musiałby je ponownie przeprowadzić. Nie można bowiem podtrzymać oceny sądu I instancji lub jej zmienić, jeżeli jej w wyroku w ogóle nie ma.

Są to podobne reguły postępowania jak w przypadku problemu wykorzystania dowodu przeprowadzonego w innej sprawie cywilnej lub karnej i utrwalonego w aktach tej sprawy.

6. Przepis art. 235 k.p.c. pozwala na odstępstwo od zasady bezpośredniości polegające na możliwości powierzenia przeprowadzenia dowodu przez sąd orzekający jednemu ze swych członków (sędzia wyznaczony) albo innemu sądowi (sąd wezwany). W przypadku korzystania z pomocy sądu wezwanego następuje pełne zerwanie z zasadą bezpośredniości w zakresie zleconego dowodu, gdyż inny sąd będzie go prowadził, a inny oceniał. W przypadku zlecenia przeprowadzenia dowodu sędziemu wyznaczonemu odstępstwo od zasady bezpośredniości jest tylko częściowe, gdyż sędzia wezwany jest członkiem składu orzekającego. Z praktyki sądowej wynika, że jest to najczęściej sędzia przewodniczący, a biorąc pod uwagę to, że znaczna większość spraw cywilnych rozpoznawana jest w I instancji przez sąd w składzie jednoosobowym, nie dochodzi w istocie do uchybienia zasadzie bezpośredniości, gdyż sędzia wyznaczony najczęściej będzie samodzielnie tworzył skład sądu orzekającego.

Przepisy postępowania cywilnego nie precyzują, który sąd ma wykonywać obowiązki sądu wezwanego. Ponieważ jest to problem przede wszystkim ustrojowy, odpowiedź na to pytanie znajduje się w prawie o ustroju sądów powszechnych. Z art. 44 § 3 i 4 p.u.s.p. wynika, że sądem wezwanym jest zawsze sąd rejonowy. Jest to ten sąd rejonowy, w którego obszarze właściwości czynność dowodowa ma być wykonana¹⁵. Użyte w art. 235 § 1 k.p.c. określenie „sędzia” (wyznaczony) jest – podobnie jak użyte w innych przepisach kodeksu postępowania cywilnego – określeniem ustrojowym, co wyklucza możliwość rozciągnięcia jego zastosowania także na ławników. Potwierdza to przepis art. 169 § 2 p.u.s.p., zgodnie z którym ławnik nie może wykonywać czynności sędziego poza rozprawą.

Zlecenie przeprowadzenia dowodu sądowi wezwanemu lub sędziemu wyznaczonemu może – stosownie do potrzeb – dotyczyć każdego środka dowodowego. Najczęściej jednak omawiana możliwość wykorzystywana jest w odniesieniu do dowodu z zeznań świadków, dowodu z oględzin nieruchomości, dowodu z przesłuchania stron oraz do samego przesłuchania biegłego. J. Turek wyraził pogląd, że dowód z przesłuchania stron powinien jednak być prowadzony przez sąd orzekający¹⁶. W przypadku stron mogą przy tym również zaistnieć przesłanki wymienione w art. 235 § 1 k.p.c., pozwalające

¹⁵ Warto zwrócić uwagę, że sądowi rejonowemu może zlecić prowadzenie określonych dowodów również sąd polubowny (art. 1192 k.p.c.). Ponadto w wielu ustawach regulujących wykonywanie niektórych zawodów znajdziemy przepisy, na podstawie których sądy dyscyplinarne mogą zwrócić się do sądu rejonowego o wykonanie innych określonych czynności sądowych (zob. np. – art. 60 ust. 1 ustawy z 2 grudnia 2009 r. o izbach lekarskich, tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 651 ze zm.).

¹⁶ J. Turek (w.): *Księga ku czci Profesora W. Chrzanowskiego*, s. 505.

na zlecenie tego dowodu sędziemu wyznaczonemu lub sądowi wezwanemu, np. gdy jedna ze stron, a nawet obie strony mieszkają w dużej odległości od siedziby sądu orzekającego albo gdy strona jest obłożnie i przewlekłe chora i trzeba ją przesłuchać w szpitalu lub w jej mieszkaniu.

Różnica pomiędzy czynnościami dowodowymi zleconymi sędziemu wyznaczonemu i sądowi wezwanemu polega na tym, że sąd wezwany prowadzi swoje czynności w budynku sądu, natomiast sędzia wyznaczony prowadzi dowód w terenie (np. prowadzenie oględzin miejsca zdarzenia, miejsca wyrządzenia szkody lub oględzin nieruchomości – tam gdzie ona się znajduje).

Sąd wezwany i sędzia wyznaczony swoje obowiązki dowodowe wykonują na posiedzeniu sądowym. Jest to posiedzenie jawne wyznaczone w celu przeprowadzenia dowodu, a zatem posiedzenie niebędące rozprawą (art. 149 § 2 k.p.c.).

Podkreślić należy, że zlecenie przeprowadzenia dowodu jest dla sądu wezwanego wiążące¹⁷.

Sąd wezwany i sędzia wyznaczony prowadzą swoje czynności dowodowe według tych samych reguł, które dotyczą postępowania dowodowego prowadzonego przez sąd orzekający. Istnieje zatem możliwość zadawania pytań – np. świadkom – przez sąd wezwany oraz przez strony biorące udział w posiedzeniu, a także ich pełnomocników.

Zlecenie prowadzenia dowodów sądowi wezwanemu określa się również jako udzielanie pomocy sądowej oraz rekwizycyjne prowadzenie dowodów. Sąd, który się o to zwraca do sądu wezwanego, określany jest jako sąd wzywający.

Podstawą czynności dowodowych sądu wezwanego i sędziego wyznaczonego jest tzw. rekwizycyjne postanowienie dowodowe. Postanowienie rekwizycyjne jest szczególną postacią postanowienia dowodowego, a jego rekwizycyjny charakter ujawnia się w tym jego punkcie, w którym – zgodnie z art. 236 k.p.c. – należy wskazać stosownie do okoliczności sędziego lub sąd, który ma dowód przeprowadzić. Postanowienie rekwizycyjne musi zostać wydane, tak jak każde postanowienie dowodowe, na rozprawie, a w przypadku dowodu z opinii biegłego może zostać wydane również na posiedzeniu niejawnym.

Do postanowienia rekwizycyjnego należy dołączyć zlecenie przeprowadzenia dowodu, zwane też odezwą. W odezwie sąd wzywający (orzekający) zwraca się do sądu wezwanego o przeprowadzenie konkretnego dowodu w ramach pomocy sądowej. Odezwa nie jest orzeczeniem sądu, lecz jest czynnością organizacyjno-techniczną, która ma na celu wskazanie sądowi wezwanemu, jaki dowód i w jakim zakresie ma on przeprowadzić. Treść zlecenia

¹⁷ Zob. § 111 ust. 1 zdanie pierwsze reg. sąd.

reguluje § 108 ust. 1 reg. sąd., według którego w zleceniu przeprowadzenia dowodu przez sąd wezwany należy dokładnie określić, jakie czynności mają być dokonane, oznaczyć wyczerpująco fakty i okoliczności podlegające stwierdzeniu przez poszczególne osoby, a w razie potrzeby przytoczyć fakty i okoliczności, na które sąd wezwany powinien zwrócić szczególną uwagę. Należy również wskazać adresy osób, które mają być przesłuchane lub zawiadomione o terminie przesłuchania, oraz podać, które osoby mają być przesłuchane po odebraniu przyrzeczenia.

W razie zlecenia przeprowadzenia dowodu osobowego do odezwy dołączany jest wykaz przygotowanych przez sąd wzywający pytań, które sąd wezwany powinien zadać przesłuchiwanej osobie. Pytania te formułuje sąd orzekający, ale mogą one pochodzić również od stron. Jeżeli jest to konieczne, odezwa może zawierać jeszcze dalsze informacje przydatne dla sądu wezwanego, np. historię dotychczasowego postępowania, istotne punkty sporne w tym postępowaniu, okoliczności, które mogłyby rzutować na prawo świadka do odmowy zeznań i odmowy odpowiedzi, okoliczności, od których zależy odebranie od świadka przyrzeczenia, dodatkowe adresy osób wzywanych itd. Odezwę powinien podpisać sędzia przewodniczący sądu orzekającego. Z reguły do sądu wezwanego wysyłana jest sama odezwa wraz z rekwizycyjnym postanowieniem dowodowym. W razie konieczności do odezwy dołączane są też odpisy z akt sprawy albo akta oryginalne. Sąd orzekający powinien jednak zadbać o to, aby pomimo skierowania odezwy do sądu wezwanego można było równolegle prowadzić przed sądem orzekającym dalsze dowody i inne czynności procesowe.

Nie ulega wątpliwości, że w razie przeprowadzenia dowodu przez sąd wezwany lub sędziego wyznaczonego ocena tego dowodu należy wyłącznie do kompetencji sądu orzekającego¹⁸. Odstępstwo od zasady bezpośredniości w zakresie prowadzenia dowodu nie oznacza zatem odstąpienia od bezpośredniości w zakresie oceny tego dowodu.

Warto zwrócić uwagę, że szczególną formą korzystania z pomocy sądowej jest prowadzenie dowodu w ramach zabezpieczenia dowodu. Wynika to wyraźnie z art. 311 *in fine* k.p.c.

Powstaje pytanie, jak daleko sięga kompetencja sądu wezwanego i sędziego wyznaczonego. Odpowiedź na to pytanie daje przepis art. 239 k.p.c., według którego sędzia wyznaczony i sąd wezwany mają w zakresie zleconego im postępowania dowodowego prawa przewodniczącego i prawa sądu orzekającego.

¹⁸ Por. wyrok SN z 3 lutego 1997 r., I CKN 60/96, LEX nr 121824.

Z przepisu tego zatem wynika, że sąd wezwany (sędzia wyznaczony) nie może wykroczać poza zleconą mu czynność dowodową. Jeżeli zatem w postępowaniu rekwizycyjnym strony zdecydują się na dokonanie czynności procesowej o charakterze dyspozytywnym, to skutki tej czynności może uznać jedynie sąd orzekający. W orzeczeniu z 17 października 1950 r., C 256/50, OSN(C) 1951, nr 3, poz. 73, SN dopuścił zawieranie ugód przed sędzią wyznaczonym, ale z zastrzeżeniem, że „o skuteczności procesowej czynności dyspozytywnych decyduje sąd orzekający”.

Badając granice kompetencji sądu wezwanego (sędziego wyznaczonego), należy zwrócić uwagę na jego uprawnienie do uzupełnienia postanowienia dowodowego wydanego przez sąd orzekający przez przesłuchanie nowych świadków co do faktów wskazanych w tym postanowieniu dowodowym. Uzupełnienie postanowienia dowodowego przez sąd wezwany (sędziego wyznaczonego) jest możliwe na wniosek strony (art. 240 § 2 k.p.c.).

Z powyższego wynika, że sąd wezwany nie może uchylić postanowienia dowodowego wydanego przez sąd orzekający. Nie może go także zmienić, ani w zakresie tezy dowodowej, ani w odniesieniu do wymienionego w nim środka dowodowego.

Według K. Piaseckiego „gdyby zeznania świadków mogły być bardziej zrozumiałe w powiązaniu z oględzinami, sąd wezwany (sędzia wyznaczony) może przeprowadzić także dowód z oględzin”¹⁹.

Pogląd K. Piaseckiego wydaje się niezgodny z przywołanym wyżej przepisem art. 240 § 2 k.p.c. Każdy bowiem następny środek dowodowy nieobjęty postanowieniem dowodowym sądu orzekającego może być prowadzony przez sąd wezwany jedynie w razie wydania następnego postanowienia rekwizycyjnego.

Ponieważ prowadzenie dowodów w trybie przepisów o pomocy prawnej stanowi odstępstwo od zasady bezpośredniości postępowania dowodowego, przesłanki wszczęcia postępowania rekwizycyjnego muszą być interpretowane w sposób ścisły, jako wyjątek od reguły (*exceptiones non sunt extendendae*). Przesłanki te statuuje art. 235 § 1 k.p.c.

Pierwszą z tych przesłanek jest charakter dowodu. Chodzi tu niewątpliwie o takie dowody, które nie mogą być z natury rzeczy prowadzone w budynku sądowym na rozprawie. Jako przykłady można tu podać oględziny nieruchomości, miejsca zdarzenia, a także oględziny rzeczy ruchomych, których gabaryty lub konstrukcja nie pozwalają na dostarczenie ich

¹⁹ K. Piasecki, *System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, Warszawa 2010, s. 281.

do sądu²⁰. Za powierzeniem prowadzenia dowodu sędziemu wyznaczonemu może przemawiać również np. konieczność obejrzenia będącego przedmiotem sporu spektaklu teatralnego. Charakter tego dowodu nie pozwala na przeprowadzenie go na sali rozpraw przez sąd orzekający.

Drugą przesłanką pozwalającą na uruchomienie postępowania rekwizycyjnego jest „wzgląd na poważne niedogodności”. Należy przez to rozumieć wszystkie przypadki przesłuchiwania osób, które z powodu swojego stanu zdrowia bądź ułomności fizycznych nie są w stanie pojawić się przed sądem orzekającym. Dowód jest wówczas prowadzony w miejscu zamieszkania takiej osoby, szpitalu, sanatorium, domu pomocy społecznej, hospicjum. Omawiana przesłanka dotyczy również osób pozbawionych wolności. Należy w tym miejscu zauważyć, że art. 235 § 1 k.p.c. skorelowany jest z art. 151 k.p.c.²¹, dotyczącym miejsca odbywania posiedzeń sądowych. Choroba świadka lub innej przesłuchiwanej osoby (strony, biegłego) musi mieć charakter przewlekły (długotrwały) i jednocześnie być chorobą obłożną, niepozwalającą tej osobie na przybycie do sądu. Zasadniczo to właśnie osoba przesłuchiwana powinna wykazać, że jej przybycie do sądu jest niemożliwe.

Trzecia przesłanka uzasadniająca skorzystanie z pomocy prawnej sądu wezwanego to niewspółmierność kosztów dowodu do przedmiotu sporu. W tym momencie dochodzi do głosu zasada ekonomii procesowej nakazująca unikanie tych wydatków, które są możliwe do uniknięcia. Niewspółmierność kosztów łączy się niewątpliwie ze znaczną odległością miejsca zamieszkania osoby przesłuchiwanej od siedziby sądu. Odległość miejsca zamieszkania świadka od sądu orzekającego, uzasadniająca zwrócenie się z odezwą do sądu wezwanego została określona przez Ministra Sprawiedliwości. Przyjął on dwa kryteria (§ 110 ust. 1 i 2 reg. sąd.):

- 1) odległość miejsca zamieszkania świadka od siedziby sądu wezwanego nie może być większa niż jego odległość od siedziby sądu orzekającego;
- 2) odległość między miejscem zamieszkania świadka (strony, biegłego) a siedzibą sądu orzekającego nie może być mniejsza niż 50 km.

Ponadto na niewspółmierność kosztów uzasadniającą skorzystanie z pomocy prawnej wpływ mogą mieć także szczególne warunki komunikacyjne, a zatem problemy z dojazdem do siedziby sądu orzekającego.

Chroniąc bezpośrednio postępowanie dowodowe, ustawodawca sięgnął do nowoczesnych środków łączności i wprowadził możliwość prze-

²⁰ Np. oględziny samochodu, zniszczonych zasiewów na polu, uszkodzonych uli z pszczołami, pęknięć w ścianie budynku, miejsca na parkingu, zdewastowanego klombu, graffiti na elewacji budynku itd.

²¹ Począwszy od dnia 8 września 2016 r. będzie to przepis art. 151 § 1 k.p.c.

prowadzenia dowodu „przy użyciu urządzeń technicznych umożliwiających dokonanie tej czynności na odległość” (art. 235 § 2 k.p.c.). Instytucja ta została w doktrynie określona jako telekonferencja lub wideokonferencja. Szczegóły techniczne prowadzenia wideokonferencji uregulował Minister Sprawiedliwości na podstawie delegacji ustawowej zawartej w art. 235 § 3 k.p.c.²² Obecnie w każdym sądzie w Polsce znajduje się przynajmniej jedna sala rozpraw, której wyposażenie techniczne pozwala na prowadzenie dowodu w ramach telekonferencji. Istota tego dowodu polega na tym, że sąd orzekający widzi i słyszy osobę przesłuchiwaną, która znajduje się w budynku innego sądu, a osoba przesłuchiwana widzi i słyszy sędziów w sądzie orzekającym²³.

Osoba przesłuchiwana podczas telekonferencji przebywa w siedzibie sądu wezwanego i składa zeznania „w obecności sądu wezwanego lub referendarza sądowego w tym sądzie”. Oznacza to, że dowód w systemie telekonferencji prowadzi sąd orzekający i on jest gospodarzem tej czynności. Sąd wezwany natomiast lub jego referendarz czuwają nad prawidłowym funkcjonowaniem sprzętu telekomunikacyjnego w sądzie wezwanym i nad właściwym, stosownym do powagi sądu zachowaniem osoby przesłuchiwanej. Pomiedzy obu sądami musi być zapewniona łączność dwukierunkowa w czasie rzeczywistym. Ponadto sąd wezwany ustala tożsamość osoby, która ma zostać przesłuchana. Należy przyjąć, że dowód w systemie telekonferencji może być przeprowadzany także wtedy, gdy osoba przesłuchiwana przebywa w szpitalu, domu czy hospicjum. W takim przypadku obok osoby przesłuchiwanej i pracownika technicznego obecny byłby referendarz sądowy sądu wezwanego. Przebieg wideokonferencji musi też zostać utrwalony na informatycznym nośniku danych. Nie ulega wątpliwości, że w systemie wideokonferencji ani też w żadnej innej procedurze nie można nikogo przesłuchiwać, korzystając jedynie z łączności telefonicznej.

7. Należy zwrócić uwagę, iż według ustawy z 10 lipca 2015 r. do prowadzenia dowodu w systemie telekonferencji nie jest już potrzebna obecność sądu wezwanego lub referendarza sądowego. Wiąże się to z możliwością prowadzenia posiedzeń jawnych na odległość przy użyciu urządzeń technicznych. Warunkiem prowadzenia posiedzenia sądowego na odległość jest przebywanie jego uczestników w budynku innego sądu, co doty-

²² Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 24 lutego 2010 r. w sprawie urządzeń i środków technicznych umożliwiających przeprowadzenie dowodu na odległość w postępowaniu cywilnym (Dz. U. Nr 34 poz. 185).

²³ Szerzej na ten temat M. Muliński, M. Krakowiak, *Przesłuchanie świadka w postępowaniu cywilnym za pomocą środków nowoczesnej techniki – postulat de lege ferenda*, PS 2005, nr 3, s. 70.

czy rozpraw prowadzonych na odległość (art. 151 § 2 k.p.c.). Posiedzenia jawne wyznaczone w celu przeprowadzenia dowodu na odległość także nie wymagają obecności sądu wezwanego ani sędziego wyznaczonego, a osoba przesłuchiwana mogłaby się znajdować wyjątkowo również w innym miejscu niż budynek sądu, jeżeli przemawiałyby za tym przesłanki ustawowe (por. art. 151 § 1 k.p.c.). Oczywiście należałoby najpierw zapewnić sprawną łączność wideofoniczną pomiędzy sądem orzekającym a miejscem pobytu osoby przesłuchiwanej.

Ponieważ dowody prowadzone w ramach pomocy prawnej nie odbywają się bezpośrednio przed sądem orzekającym, istnieje niebezpieczeństwo, iż po udzieleniu przez sąd wezwany (sędziego wyznaczonego) pomocy prawnej i przesłaniu protokołu tej czynności do sądu orzekającego strony mogłyby próbować zakwestionować prawidłowość czynności wykonanych w postępowaniu rekwizycyjnym. Aby tego rodzaju zarzuty nie były bezpodstawnie podnoszone, ustawodawca wprowadził dla czynności rekwizycyjnych dodatkową gwarancję ich rzetelności w postaci obowiązku podpisania rekwizycyjnego protokołu także przez osoby przesłuchane oraz przez strony, o ile były obecne (art. 238 § 1 k.p.c.). Dotyczy to oczywiście tylko protokołów pisemnych (pełnych i skróconych), gdyż bezprzedmiotowe i zbędne byłoby podpisywanie przez te osoby przesłuchiwane protokołu utrwalającego obraz i dźwięk (protokół elektroniczny).

8. Konkludując, należy przywołać pogląd głoszony w doktrynie austriackiej, iż naruszenie zasady bezpośredniości postępowania dowodowego, wbrew pojedynczym odmiennym twierdzeniom, nie stanowi przyczyny nieważności postępowania. Może ono jednak stanowić istotne uchybienie procesowe²⁴, które mogłoby wpłynąć na wynik sprawy. Pogląd ten jest całkowicie trafny także w odniesieniu do polskiego systemu prawa procesowego.

2. ZASADA SWOBODNEJ OCENY DOWODÓW

1. Naczelną zasadą postępowania cywilnego, która w największym stopniu związana jest z postępowaniem dowodowym, jest zasada swobodnej oceny dowodów. Jej związek z postępowaniem dowodowym jest immanentny i obejmuje wyłącznie to postępowanie. Zasada ta łączy się także z niektórymi innymi naczelnymi zasadami prawa procesowego, a przede wszystkim z za-

²⁴ G.E. Kodek, P.G. Mayr, *Zivilprozessrecht*, Wien 2011, s. 257.

sadą prawdy²⁵, zasadą kontrydiktoryjności, zasadą jawności, zasadą ustności, zasadą instancyjności i zasadą bezpośredniości.

Zasada swobodnej oceny dowodów reguluje podstawowy dla każdego postępowania sądowego problem prawidłowego ustalenia stanu faktycznego sprawy, i to w sposób możliwie najbardziej zgodny z rzeczywistym stanem faktycznym tej sprawy. Zasada ta w ujęciu historycznym była poprzedzona innymi regułami dotyczącymi sądowej oceny zebranego materiału dowodowego. Zasady prawa dowodowego wywodzą się jeszcze z czasów prawa rzymskiego. Stanowią one przykład wpływu prawa rzymskiego na nowożytne systemy prawa procesowego. Jak twierdzi W. Rozwadowski, rzymskie postępowanie dowodowe kryje w sobie jeszcze cały szereg tajemnic, które z coraz większą energią wydzierane są przez współczesne badania naukowe²⁶.

Pierwotnie w ujęciu historycznym występowała zasada legalnej (formalnej, ustawowej) oceny dowodów. Głosiła ona, że poszczególne środki dowodowe miały określoną przypisaną sobie moc dowodową, a rolą sądu było jedynie arytmetyczne podsumowanie mocy dowodów przemawiających za poszczególnymi wersjami stanu faktycznego i oparcie wyroku na tej wersji, za którą przemawiała matematycznie największa moc dowodowa. W systemie legalnej oceny dowodów występowała – *mutatis mutandis* – ścisła gradacja środków dowodowych, a zatem dowody silniejsze eliminowały dowody o słabszej mocy dowodowej. Wartość poszczególnych dowodów rozstrzygał ustawodawca. On też ustalał katalog środków dowodowych, który miał charakter *numerus clausus*. Rola sądu sprowadzała się do przeprowadzenia dowodów dopuszczalnych według ustawy, a następnie do ich oceny wedle ich ustawowo określonej mocy dowodowej. W systemie legalnej oceny dowodów ustawodawca mógł wprowadzić zakaz podważania dowodu mocniejszego (uprzywilejowanego) dowodem o słabszej mocy dowodowej.

²⁵ W doktrynie ostatnio podnoszony jest pogląd, że dążenie do wykrycia prawdy w procesie cywilnym nie może być ujmowane w kategoriach zasady postępowania cywilnego. Ma to być raczej postulat, którym powinien kierować się sąd, prowadząc postępowanie w sprawie (szerzej o tym T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* (w:) *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego, Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r.*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 11–14); wydaje się jednak, że jeżeli pojmować zasady naczelne w kategoriach dyrektywy, to można mówić o zasadzie prawdy, gdyż wiele przepisów postępowania cywilnego zostało tak sformułowanych, aby sąd miał możliwość tę prawdę wykryć. Czym innym natomiast jest już problem, jak pojmować tę prawdę, której ustalenie pozwoli na osiągnięcie celu postępowania w sprawie (por. w tej kwestii m.in. K. Knoppek, *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, Pal. 2005, nr 1–2, s. 9–14).

²⁶ W. Rozwadowski, *Ocena zeznań świadka w procesie rzymskim epoki republikańskiej*, CPH 1961, t. XIII, nr 1, s. 11–12.

Zasada legalnej (formalnej, ustawowej) oceny dowodów obowiązywała w rzymskim procesie formułkowym przy uwzględnieniu licznych zwyczajów antycznych²⁷. Jak zauważa W. Siedlecki, zasada legalnej oceny dowodów przeżyła renesans w okresie monarchii absolutnej jako sposób na poskromienie samowoli sędziów feudalnych, dążąc do zastąpienia feudalnego systemu wymiaru sprawiedliwości systemem scentralizowanym i w całości sobie podporządkowanym. Stąd wynikało „skrępowanie działalności sędziego rozlicznymi przepisami, co znajdowało także wyraz w panującym wówczas poglądzie, że panującemu jako wyrazicielowi woli wszystkich przysługuje z natury rzeczy uprawnienie obowiązującej wykładni prawa”²⁸.

W poszczególnych krajach i systemach prawnych na kolejnych etapach rozwoju historycznego zasada legalnej oceny dowodów przybierała dość różne konkretne formy. Jedną z charakterystycznych dla niej reguł była norma *testis unus, testis nullus*. R. Holzhammer podnosi, że według zasady legalnej oceny dowodów pojedynczy świadek stanowił „połowę dowodu”²⁹. Inne jej przejawy to np. reguła, że zeznanie świadka mężczyzny posiada większą moc dowodową niż świadka kobiety, że przy sprzeczności zeznań dwóch grup świadków wiarygodność należało przyznać tej grupie, w której było chociażby o jednego świadka więcej. Kolejny aspekt tej zasady polegał na tym, że zeznanie świadka z tytułem szlacheckim miało większą moc dowodową aniżeli świadka bez tego tytułu, a tym bardziej zeznanie świadka-niewolnika; zeznanie duchownego miało większą wartość niż zeznanie osoby świeckiej. Typowym dla systemu legalnej oceny dowodów środkiem dowodowym były sądy boże (ordalia) oraz przysięga składana przez stronę. Najwyższą moc dowodową posiadał każdy dokument pochodzący od władcy (króla)³⁰. W procesie karnym najbardziej skrajnym przejawem tej zasady był dowód z tortur³¹. Typowym dla tej zasady procesem było postępowanie inkwizycyjne. W okresie obowiązywania zasady legalnej oceny dowodów uprzywilejowany też został dowód z dokumentu na tle dowodu z zeznań świadków. Jak łatwo zauważyć, dalekie echa zasady legalnej oceny dowodów znajdziemy w polskim postępowaniu cywilnym w art. 246 i 247 k.p.c.

System legalnej (formalnej, ustawowej) oceny dowodów był niewątpliwie systemem prymitywnym, który mechanicznie wiązał sędziom ręce.

²⁷ W. Rozwadowski, *Ocena zeznań...*, s. 15–16; *Prawo dowodowe*, red. R. Kmiecik, s. 39–40.

²⁸ W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 93.

²⁹ R. Holzhammer, *Österreichisches Zivilprozeßrecht*, Wien 1976, s. 245.

³⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1983, s. 100–104.

³¹ W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 93.

Miał on jednakże pewne zalety, w szczególności zapewniał jednolitość reguł oceny zebranego materiału dowodowego na terenie całego kraju oraz większą przewidywalność rozstrzygnięć sądowych. System ten utrudniał również wpływ czynników korupcyjnych i politycznych na orzecznictwo sądowe. Jego ujemną stroną był zakaz wyrażania przez sędziego własnych poglądów (*non secundum conscientiam*). Poszczególne dowody były ustawowo reglamentowane, zebrany materiał dowodowy sąd oceniał w sposób mechaniczny (arytmetyczny), dowód mocniejszy eliminował dowody słabsze, a ustalana przez sąd podstawa faktyczna rozstrzygnięcia z reguły daleko odbiegała od prawdy obiektywnej (materiałnej). Zdaniem E. Waśkowskiego legalna ocena dowodów utrudniała, a często czyniła niemożliwym wykrycie prawdy materialnej³².

Zasada legalnej oceny dowodów upadła w dużym stopniu po wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej w 1789 r. Do procedury francuskiej wprowadzono rozwiązania, które później legły u podstaw zasady swobodnej oceny dowodów. Początkowo jednak odbiegały one od współczesnej postaci swobodnej oceny dowodów i polegały na przyznaniu sędziom całkowicie wolnej ręki w ocenie materiału dowodowego. Była to faza tzw. wolnej (dowolnej) oceny dowodów. Doktryna jest podzielona co do tego, czy można wyodrębnić zasadę wolnej oceny dowodów, czy też należy ją traktować jako pierwszy etap rozwoju zasady swobodnej oceny dowodów³³.

Teoria wolnej oceny dowodów stanowi antytezę teorii legalnej oceny dowodów. Odrzuca ona bowiem wszelkie reguły ustawowe i zdaje się całkowicie na doświadczenie i umiejętności poszczególnych sędziów. System wolnej oceny dowodów nie zawiera też ograniczeń co do liczby i rodzaju środków dowodowych, ponieważ dowodem w tym systemie – w jego wzorcowej postaci – jest wszystko, co sędzia za dowód uważa. W tej koncepcji sędziowska ocena dowodów nie jest niczym skrzepowana. W jej klasycznym ujęciu brak jest jakichkolwiek reguł oceny dowodów. Istotne w sprawie jest tylko wewnętrzne przekonanie sędziego, które – co charakterystyczne – nie podlega żadnej kontroli. Cechą wyróżniającą zasadę wolnej oceny dowodów jest właśnie to, że tej oceny nie można zweryfikować przed sądem wyższej instancji. Wolność w ocenie dowodów jest tak znaczna, że można już mówić o dowolności tej oceny. Ewentualne błędy w ocenie dowodów są w tym przypadku

³² E. Waśkowski, *Podręcznik*, s. 96–97.

³³ Zob. na ten temat M. Jaślikowski, *Zasada swobodnej oceny dowodów (w:) Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 201–205; autor ten opowiedział się przeciwko wyodrębnieniu – jako samodzielnej kategorii – zasady dowolnej oceny dowodów.

niezaskarżalne³⁴. Ta właśnie cecha stanowi najważniejszą różnicę pomiędzy zasadą wolnej oceny dowodów a zasadą swobodnej oceny dowodów. Problematyka przemiany pierwszej wspomnianej zasady w drugą pojawiła się po raz pierwszy już w starożytnym Rzymie w okresie przejściowym od ustroju republikańskiego do cesarstwa³⁵.

Zasada wolnej oceny dowodów zaczęła ustępować zasadzie swobodnej oceny dowodów w XIX w.³⁶

System wolnej oceny dowodów opierał się niewątpliwie na bezgranicznym zaufaniu ustawodawcy do sędziów. Ich decyzje w zakresie oceny dowodów powinny być ostateczne i niepodważalne z uwagi na ich najwyższe kwalifikacje zawodowe, a niekiedy także z uwagi na właściwe pochodzenie społeczne. Nie oznaczało to jednak, że pozwolono sędziom na kierowanie się rozumowaniem alogicznym oraz chwilowym impulsem czy kaprysem. Z samego faktu obdarzenia sędziów tak dużym zaufaniem wynikało, że ustawodawca oczekiwał od sędziów równie rzetelnych i merytorycznie trafnych ocen zgromadzonego materiału dowodowego.

W tym znaczeniu nie można stawiać znaku równości pomiędzy oceną wolną i oceną dowolną. Ocena dowolna może się oczywiście zdarzyć w każdym systemie prawa procesowego, ale dopiero w ramach obowiązywania zasady swobodnej oceny dowodów ukształtował się konkretny zarzut odwoławczy uruchamiany w przypadku zaistnienia dowolnej oceny dowodów. Zarzut ten w polskiej procedurze cywilnej sprzed 1 lipca 1996 r. ustawodawca wyraził w art. 368 pkt 4 k.p.c. jako „sprzeczność istotnych ustaleń sądu z treścią zebranego w sprawie materiału”. Zarzut tej treści jest nader często wykorzystywany w obecnym postępowaniu apelacyjnym i zażaleniowym, chociaż – z uwagi na brak jego normatywnego określenia – formułowany jest przez stronę skarżącą w dość rozmaity sposób.

Według T. Wiśniewskiego ocena dowolna (ale nie wolna) to ocena prowadząca do wniosków, które z przeprowadzonych dowodów nie wynikają. Dowolność tę można ustalić przede wszystkim na podstawie ustnego i pisemnego uzasadnienia wyroku³⁷.

2. Zasadą dominującą we współczesnym prawie procesowym jest zasada swobodnej oceny dowodów. Została ona wyraźnie unormowana w kodeksie postępowania cywilnego w art. 233 § 1, w którym czytamy, iż sąd ocenia

³⁴ Jak łatwo zauważyć, podstawą zasady wolnej oceny dowodów jest zaufanie do rzetelności sędziów.

³⁵ W. Rozwadowski, *Ocena zeznań...*, s. 182.

³⁶ L. Evro, *Civil Justice in Finland*, Nagoya 2009, s. 114.

³⁷ T. Wiśniewski, *Przebieg procesu*, 2013, s. 76.

wiarygodność i moc dowodów według własnego przekonania, na podstawie wszechstronnego rozważenia zebranego materiału. Z kolei § 2 tego artykułu konkretyzuje zasadę swobodnej oceny dowodów w przypadku sytuacji, w których jedna ze stron utrudnia prowadzenie postępowania dowodowego. W takim przypadku sąd oceni – według kryteriów wskazanych w § 1 tego artykułu – jakie znaczenie nadać odmowie przedstawienia przez stronę dowodu lub przeszkodom stawianym przez nią w jego przeprowadzeniu wbrew **postanowieniu** sądu.

Istota zasady swobodnej oceny dowodów zbliżona jest do omówionej wcześniej zasady wolnej oceny dowodów, ale jednocześnie następuje jej uzupełnienie o takie narzędzia, które zapobiegają formułowaniu przez sądy ocen dowolnych. Te narzędzia to ustawowe kryteria sędziowskiej oceny dowodów wraz z wyinterpretowanymi z nich dalszymi kryteriami oraz system (przede wszystkim zwyczajnych) środków zaskarżenia. Z ustawy mianowicie wynika, że sąd przy ocenie dowodów powinien kierować się własnym (wewnętrznym) przekonaniem, ale osiągniętym dopiero po wszechstronnym rozważeniu zebranego materiału.

Zasada swobodnej oceny dowodów pojawiła się już w kodeksie postępowania cywilnego z 1930 r., gdzie w art. 250 została unormowana w sposób niemal taki sam jak obecnie.

3. Prawo i jednocześnie obowiązek swobodnej oceny dowodów – tak jak w przypadku wolnej oceny dowodów – również jest wyrazem dużego zaufania ustawodawcy do sędziów jako członków sądów sprawujących wymiar sprawiedliwości. Zaufanie to wyrażone jest w pierwszej kolejności w Konstytucji RP, w której art. 178 sformułowana została ustrojowa zasada niezawisłości sędziowskiej. Jednym z aspektów niezawisłości sędziowskiej jest właśnie to, że własne przekonanie sędziego może mieć wpływ na treść podejmowanych przez niego decyzji³⁸.

Trybunał Konstytucyjny wskazał elementy składowe zasady niezawisłości sędziowskiej, wymieniając:

- 1) samodzielność sędziego wobec władz i innych organów sądowych;
- 2) niezależność sędziego od instytucji pozasądowych;
- 3) bezstronność sędziego w stosunku do stron i uczestników postępowania;
- 4) wewnętrzną niezależność sędziego;
- 5) niezależność sędziego od wpływów czynników politycznych i partyjnych³⁹.

³⁸ Por. np. S. Włodyka, *Ustrój organów ochrony prawnej*, Warszawa 1975, s. 103.

³⁹ Wyrok TK z 14 kwietnia 1999 r., K 8/99, OTK 1999, nr 3, poz. 41.

Dzięki niezawisłości zatem sędzia może prowadzić postępowanie i dokonywać oceny dowodów zgodnie z własnym sumieniem (przekonaniem), będąc wolny od pośrednich i bezpośrednich nacisków zewnętrznych.

Należy zwrócić uwagę, że niezawisłość sędziowska obejmuje każdego członka składu orzekającego, a zatem także ławników.

Jedną z gwarancji niezawisłości sędziowskiej powinny być też określone cechy jego charakteru, które K. Piasecki nazywa „cnotami sędziego”⁴⁰. Niezawisłość sędziowska jest też statuowana i chroniona ustawowo. Liczne przepisy prawa ustanawiają konkretne gwarancje niezawisłości sędziowskiej. Do gwarancji ustrojowych można zaliczyć: nieusuwalność sędziego (art. 180 Konstytucji RP), apolityczność sędziego (art. 178 ust. 3 Konstytucji RP), immunitet sędziowski (art. 181 Konstytucji RP), niepołączalność zawodu sędziego z innymi zawodami i funkcjami (art. 82 § 2 oraz art. 86 p.u.s.p.), obowiązek stałego podnoszenia kwalifikacji zawodowych przez sędziego (art. 82a p.u.s.p.), odpowiedzialność dyscyplinarną sędziego (art. 107–133 p.u.s.p.). Istnieją ponadto gwarancje procesowe i gwarancje ekonomiczne niezawisłości sędziowskiej⁴¹.

Orzekanie według zasady swobodnej oceny dowodów wymaga również od sędziego wysokiego poziomu etycznego, gdyż tylko taki sędzia może skutecznie oprzeć się próbom wywarcia na niego wpływu przez jego środowisko towarzyskie, rodzinne oraz przez jego przełożonych. W zachowaniu etycznej postawy sędziemu ma pomóc jego „nieskazitelny charakter” (art. 61 § 1 pkt 2 p.u.s.p.). Sędzia, który w obiektywny sposób prowadzi i ocenia dowody, nabiera w konsekwencji subiektywnego przekonania co do ich wiarygodności i mocy dowodowej. Jak widzimy, realizacja zasady swobodnej oceny dowodów ma najpierw swój aspekt obiektywny, a następnie subiektywny.

4. Zasadę swobodnej oceny dowodów można rozbić na kilka konkretnych elementów składowych. Pierwszym z nich jest konieczność posługiwania się przez sędziego zasadami logiki, o czym poniżej. Po drugie, sąd powinien przystąpić do oceny dowodów dopiero po zakończeniu postępowania dowodowego, gdyż dopiero w tym momencie możliwe jest „wszechstronne

⁴⁰ Do podstawowych cnót sędziowskich K. Piasecki zalicza: wysoką kulturę osobistą cechującą zachowanie sędziego na służbie i poza służbą; odwagę cywilną w korzystaniu z przywileju – obowiązku niezawisłości sędziowskiej; bezstronność w podejmowaniu decyzji sądowych; inteligencję, mądrość i rozsądek; odpowiedzialność za słowa wygłaszane i pisane; zdolność do ogólnej refleksji; podejmowanie decyzji bez gniewu i opryskliwości; uprzejmość wobec stron podczas posiedzeń sądowych; zdolność cierpliwego wysłuchania strony; umiejętność pracy w zespole; poczucie sprawiedliwości i wrażliwe sumienie; umiowanie prawdy; wiara w ideały przynoszące rozwój społeczny kraju (tak K. Piasecki, *System dowodów...*, s. 69–70).

⁴¹ Szerzej o tym M. Rogalski, *Niezawisłość sędziowska w postępowaniu karnym*, Lublin 2000, s. 49–51.

rozważenie zebranego materiału”. Jeżeli materiał nie jest w całości zebrany, to ocena dowodów miałaby charakter przedwczesny, ewentualnie wstępny. Ocena wszechstronna oznacza niewątpliwie, iż sąd nie może pominąć żadnego przeprowadzonego dowodu, a więc również takiego, który uznaje za jawnie niewiarygodny. Po trzecie, ocena sędziego musi być weryfikowalna, a zatem najpierw zostaje ona przedstawiona podczas ogłaszania wyroku, w ramach ustnego wskazania „zasadniczych powodów rozstrzygnięcia” (art. 326 § 3 k.p.c.). Czynność ta określana jest również jako ustne podanie motywów rozstrzygnięcia. Po złożeniu przez stronę (strony) wniosku o sporządzenie uzasadnienia wyroku sąd będzie musiał w pisemnym uzasadnieniu wyroku wskazać m.in. podstawę faktyczną rozstrzygnięcia, a mianowicie – fakty, które uznał za udowodnione, dowody, na których się oparł, i przyczyny, dla których innym dowodom odmówił wiarygodności i mocy dowodowej (art. 328 § 2 k.p.c.). Weryfikowalność zasady swobodnej oceny dowodów realizuje się zatem poprzez sporządzenie pisemnego uzasadnienia wyroku (postanowienia), a następnie poprzez jego zaskarżenie. Przepis art. 328 § 2 k.p.c. jest zatem funkcjonalnie związany z art. 233 k.p.c.

Sąd Apelacyjny w Łodzi uznał ocenę wiarygodności dowodów przeprowadzonych w sprawie za „istotę sądenia”⁴². Wskazał tym samym na fundamentalne znaczenie prawidłowej, zgodnej z zasadami logiki, oceny dowodów.

Podczas dokonywania oceny przeprowadzonych dowodów sądy często stosują gotowe, sformalizowane schematy powiązań pomiędzy podstawami wnioskowania i wnioskami. Dużą rolę odgrywa w tym momencie znajomość zasad doświadczenia życiowego, gdyż dzięki nim sąd jest w stanie ustalić, jaki jest stopień zgodności z prawdą przeprowadzonych dowodów.

W judykaturze wyrażono nawet pogląd, że ocenę dowodów można skutecznie podważyć tylko wówczas, gdy zachodzi brak logiki pomiędzy zebrany w sprawie materiałem dowodowym a wyprowadzonymi z niego wnioskami⁴³.

Nie występuje natomiast żaden błąd logiczny w rozumowaniu sądu, który przyjął za podstawę wyrokowania jeden z możliwych wariantów stanu faktycznego sprawy w sytuacji, gdy inny wariant stanu faktycznego był również prawdopodobny. Różnica pomiędzy stopniem prawdopodobieństwa obydwu tych wariantów musiałaby być rażąca, aby można było skutecznie postawić zarzut pogwałcenia zasady swobodnej oceny dowodów przez naruszenie reguł logicznego rozumowania. Poprawność logiczna sądowej oceny dowodów oraz

⁴² Wyrok SA w Łodzi z 25 września 2013 r., I ACa 477/13, LEX nr 1394231.

⁴³ Wyrok SA w Lublinie z 22 października 2013 r., III AUa 785/13, LEX nr 1388866; podobnie wyrok SA w Krakowie z 29 listopada 2012 r., I ACa 1033/12, LEX nr 1246686.

prawdopodobieństwo wybranej wersji stanu faktycznego sprawy idą ze sobą w parze i mieszczą się w ogólnym wymogu zgodności oceny dowodów z zasadami logiki. Najczęściej występuje tu problem respektowania zasad logiki formalnej. Brak poprawności z punktu widzenia logiki formalnej oraz błędy semantyczne, spowodowane użyciem wyrazów nieostrych lub o niesprecyzowanym znaczeniu, Z. Ziemiński zalicza do najczęściej spotykanych błędów logicznych w orzecznictwie sądowym⁴⁴.

Omówiono powyżej problemu różnych stanów faktycznych tej samej sprawy dotyczy pogląd Sądu Najwyższego, zgodnie z którym jeżeli z określonego materiału dowodowego sąd wyprowadził wnioski logicznie poprawne i zgodne z zasadami doświadczenia życiowego, to taka ocena dowodów nie narusza zasady swobodnej oceny dowodów, choćby dowiedzione zostało, że z tego samego materiału dałoby się wysnuć równie logiczne i zgodne z zasadami doświadczenia życiowego wnioski odmienne⁴⁵.

Należy tu też przytoczyć pogląd Sądu Najwyższego, iż granica własnego przekonania sądu nie może naruszać podstawowej zasady logicznego powiązania wniosków z ustalonym materiałem. Sąd może dawać wiarę tym lub innym świadkom i swobodnie oceniać ich zeznania, nie może jednak na podstawie tych zeznań konstruować wniosków, które z nich nie wynikają⁴⁶.

Jednym z kryteriów badania uzasadnienia wyroku i przedstawionej w nim oceny przeprowadzonych dowodów jest poprawność językowa całego wyroku, gdyż ona wskazuje na dobre opanowanie zebranego materiału oraz pozwala odtworzyć i zrozumieć cały tok rozumowania sędziowskiego, które doprowadziło sąd do ustalenia podstawy faktycznej wyrokowania. Z punktu widzenia formalnego rozumowanie sądu prowadzone w ramach oceny dowodów ma charakter wnioskowania dedukcyjno-redukcyjnego. Jednak Z. Ziemiński zaznacza, iż należy pamiętać, że z prawdziwości następstwa nie można wnioskować o pewności racji⁴⁷.

Czynnością logiczną sądu podczas oceny dowodów jest ich selekcja. Istotę selekcji dowodów wyraża art. 328 § 2 k.p.c., który wyróżnia dowody, na jakich sąd się oparł, oraz dowody, którym sąd odmówił wiarygodności i mocy dowodowej. Przez moc dowodową należy rozumieć stopień, w jakim określony dowód wpłynął na dokonanie przez sąd ustaleń faktycznych. Wiarygodność natomiast dotyczy zakwalifikowania określonego dowodu do tej grupy dowodów, w oparciu o które sąd dokonuje ustalenia podstawy fak-

⁴⁴ Por. Z. Ziemiński, *Problemy logiczne w orzecznictwie sądów*, NP 1953, nr 12, s. 135.

⁴⁵ Wyrok SN z 20 stycznia 2005 r., I UK 137/04, LEX nr 602671.

⁴⁶ Orzeczenie SN z 26 listopada 1949 r., WaC 156/49, DPP 1950, nr 3, s. 61.

⁴⁷ Orzeczenie SN z 26 listopada 1949 r., WaC 156/49.

tycznej rozstrzygnięcia. Każdy przeprowadzony dowód podlega ocenie sądu, w pierwszej kolejności ocenie wiarygodności. Dowód uznany za niewiarygodny nie ma oczywiście żadnej mocy dowodowej. Wspomniana wyżej selekcja dowodów opiera się właśnie na kryterium ich wiarygodności.

Wymagania logiczne podczas oceny dowodów możemy zaliczyć do obiektywnej sfery tej oceny. Istnieje jednak znaczny obszar subiektywny występujący podczas oceny dowodów, a zaliczamy do niego przede wszystkim doświadczenie życiowe i prywatną wiedzę sędziego. Są to pojęcia nieostre i trudne do zdefiniowania. Należy założyć, że poszczególni sędziowie posiadają różne doświadczenia życiowe i różną wiedzę osobistą. Składa się na nią cały zasób przeżyć, zdarzeń i czynności, w których sędzia uczestniczył. Łączy się to także z jego umiejętnościami w zakresie posługiwania się aktami normatywnymi i w zakresie sprawnego ich interpretowania. W grę wchodzi nawet sprawność w posługiwaniu się źródłami internetowymi i w obsłudze komputera.

Doświadczenie osobiste jako rezultat wszelkiego działania jednostki oraz doświadczenie gatunkowe jako rezultat działań wszystkich jednostek i pokoleń danego gatunku rozróżnia J. Gregorowicz. Doświadczenie życiowe powstaje przez rozwiązywanie kolejnych problemów i zadań dnia codziennego. Każdy człowiek posiada obok doświadczeń własnych również doświadczenia wspólne z innymi jednostkami, ponieważ ci inni ludzie wychowywali się w tej samej kulturze⁴⁸. Doświadczenie sędziego, tak jak i każdego człowieka, jest w istocie niezmiernalne, dlatego ustawodawca wprowadził minimalny wiek dla sędziów, gwarantujący – jego zdaniem – konieczny zasób doświadczenia życiowego. Zgodnie z art. 61 § 1 pkt 5 p.u.s.p. na stanowisko sędziego (sądu rejonowego) może być powołany tylko ten, kto ukończył 29 lat. Poprzednio minimalną granicą wieku dla sędziego było ukończenie 26 lat. Obecnie nie można zatem już twierdzić, że sędzią mogłaby zostać osoba nieposiadająca doświadczenia życiowego.

Z doświadczeniem życiowym sędziego łączą się ściśle jego osobowość i charakter. Stąd właśnie biorą się mniej lub bardziej obiegujące przekonania o konkretnych cechach wyróżniających danego sędziego, które miałyby wpływać na sposób oceny dowodów, a co za tym idzie – na treść wyroków. W przypadku niektórych bardziej znanych sędziów ich charakterystyki określa się nawet jako legendarne. Aby indywidualne cechy sędziego nie powodowały, iż ocena swobodna przerodzi się w dowolną ocenę dowodów, na straży stoi właśnie nakaz dokonywania tej oceny zgodnie z zasadami logiki oraz jego wiedzą o obowiązującym prawie.

⁴⁸ J. Gregorowicz, *Z problemów logicznych stosowania prawa*, ZNUŁ 1963, z. 5, s. 255.

Rolę czynników subiektywnych w ocenie dowodów i wyrokowaniu przeanalizował szczegółowo J. Mokry. Zauważył on, że kryzys osobowości sędziego może doprowadzić do tego, że o niektórych sędziach mówi się w kategoriach: „sędzia dyspozycyjny”, „sędzia uległy”, „sędzia niesamodzielny”⁴⁹. Jego zdaniem istnieje nawet pewien związek pomiędzy realizacją zasady swobodnej oceny dowodów a cechami moralnymi poszczególnych sędziów. W związku z tym możliwe jest „zarysowanie pewnych elementów wzoru moralnego sędziego”⁵⁰. Powyższe rozważania doprowadziły J. Mokrego do wyrażenia poglądu, że na dokonywanie ustaleń faktycznych wpływają nie tylko wszechstronna znajomość zebranego materiału, lecz także „nakazy własnego sumienia”. Sumienie to poczucie własnej etyki, a więc jest tu potrzebny pewien własny „podkład moralny”, inaczej sędzia nie wyrobi w sobie dyspozycji do widzenia faktów w sposób możliwie obiektywny⁵¹.

Warto też przytoczyć pogląd doktryny austriackiej, iż rozważenie przez sąd zebranego materiału powinno być „troskliwe”⁵². Pogląd ten również akcentuje subiektywny charakter swobodnej oceny dowodów.

5. Problem swobodnej oceny dowodów łączy się z innym podstawowym problemem, dotyczącym ustalenia, jaki stopień pewności musi stwarzać określony dowód, aby sąd na jego podstawie dokonał ustaleń faktycznych. Powstaje też pytanie, czy takie terminy jak „udowodnienie faktu” i „wiarygodność dowodu” należy rozumieć w ujęciu obiektywnym, czy subiektywnym.

W tym miejscu należy przyjąć, że nie istnieje żaden wymóg, aby każdy ustalony przez sąd fakt był udowodniony z absolutną pewnością. Od sądowej oceny dowodów oczekujemy obiektywnej pewności, iż jej wynikiem jest ustalenie rzeczywistego stanu rzeczy. Jak już bowiem zaznaczono, każda ze stron ma prawo poddać weryfikacji sądową ocenę dowodów przez wniesienie środka odwoławczego. Istotą swobodnej oceny dowodów jest jednak to, aby sędzia był subiektywnie przekonany, że ustalone przez niego fakty są zgodne z prawdziwym stanem rzeczy. Rozstrzygający jest tu moment subiektywny, gdyż on przesądza o tym, jaki stan faktyczny sąd uzna za prawdziwy. Jeżeli pewność obiektywna i pewność subiektywna w danej sprawie są rozbieżne, to pierwszeństwo należy przyznać jednak pewności subiektywnej. Ona bowiem daje wewnętrzne przekonanie sędziego, którego wymaga od niego ustawodawca w art. 233 § 1 k.p.c. Oczywiście subiektywne przekonanie sędziego

⁴⁹ J. Mokry, *Osobowość sędziego a niezawisłość sędziowska* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*, s. 213.

⁵⁰ J. Mokry, *Osobowość sędziego...*, s. 223.

⁵¹ J. Mokry, *Osobowość sędziego...*, s. 224.

⁵² G.E. Kodek, P.G. Mayr, *Zivilprozessrecht...*, s. 247.

powinno w jak największym stopniu przybliżać się do pewności obiektywnej, ale zależy to już nie tylko od sędziego, lecz także od stron, gdyż to na nich spoczywa ciężar zgłaszania dowodów (art. 232 k.p.c.). Wewnętrzne przekonanie sędziego powinno być zatem następstwem przekonania go przez stronę, która w ten sposób też ma swój udział w swobodnej ocenie dowodów. Należy jednak podkreślić, że dopóki sąd orzekający nie będzie subiektywnie przekonany o prawdziwości określonych twierdzeń, dopóty twierdzenia te nie będą w ujęciu procesowym udowodnione, choćby nawet obiektywnie były całkowicie zgodne z prawdą.

Do uznania określonych faktów za udowodnione nie jest konieczne, aby sąd miał pełne, wręcz absolutne przekonanie o ich prawdziwości. Wystarczy, aby był w swoim sumieniu wewnętrznie przekonany, że określone twierdzenia o faktach zostały udowodnione, a zatem że fakty te są zgodne z prawdą. Jak trafnie zauważa Ś. Kruszelnicki, „zasada swobodnego przekonania sędziowskiego w ocenie dowodów” nie nakłada na sędziego obowiązku dociekania pełnej „apodyktycznej” pewności co do prawdziwości istotnych dla rozstrzygnięcia faktów. Za przekonaniem sędziowskim o prawdziwości tych faktów powinny przemawiać jego sumienie, całkowity obiektywizm, rozsądek, zasady logiki i życiowe doświadczenie. W dodatku określone znaczenie dla przekonania sędziowskiego mają tak subiektywne czynniki jak doznania i wrażenia sędziego orzekającego z przebiegu przesłuchania świadków, biegłych i stron, czysto subiektywne, nieuchwytne i nienadające się do sformułowania⁵³. Należy się też zgodzić z tym autorem, że jednym z przejawów „zasady swobodnego przekonania sędziowskiego w ocenie dowodów” jest możliwość wysnucia przez niego wniosku o prawdziwości faktu na podstawie prawdopodobieństwa jego prawdziwości. Jednocześnie stan faktyczny ustalony przez sąd może być zupełnie odmienny od stanu faktycznego twierdzonego przez strony⁵⁴.

W kategoriach obiektywnych zatem w wielu przypadkach twierdzenia stron o faktach nie będą dawały całkowitej pewności co do ich prawdziwości, ale sędzia ma prawo z odpowiednio wysokiego prawdopodobieństwa prawdziwości tych twierdzeń wyprowadzić wniosek, że są one z pewnością prawdziwe. Tym samym prawda w ujęciu bezwzględnym, którą niekiedy określa się jako prawdę naukową, różnić się będzie od tzw. prawdy sądowej⁵⁵. Sędzia

⁵³ Ś. Kruszelnicki, *Kodeks*, s. 315 i 316.

⁵⁴ Ś. Kruszelnicki, *Kodeks*, s. 315 i 316.

⁵⁵ Szerzej na ten temat M. Zieliński, *Poznanie sądowe a poznanie naukowe*, Poznań 1979; metodologiczne aspekty poznania sądowego omówił J. Jaśkiewicz, *Poznanie faktów w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2013, s. 152–158.

bowiem ma prawo uznać za prawdę taki stan rzeczy, który w kategoriach naukowych za prawdę uznany być nie może. Charakterystyczne dla zasady swobodnej oceny dowodów jest właśnie to, że sąd może podnieść prawdopodobieństwo do rangi pewności.

W niektórych sprawach cywilnych z natury rzeczy podstawa faktyczna powództwa nie może zostać udowodniona w sposób ścisły i pewny. Sąd zatem zmuszony jest wtedy poprzestać na zbadaniu prawdopodobieństwa prawdziwości twierdzonego stanu faktycznego.

Przykładowo w procesach lekarskich sąd po rozważeniu całokształtu okoliczności sprawy może uznać za wystarczający wysoki stopień prawdopodobieństwa zakażenia żółtaczką w szpitalu, nie wymagając od poszkodowanego pełnego udowodnienia, jaką drogą jego organizm został zainfekowany⁵⁶.

W doktrynie procesu cywilnego konstruowane jest w ostatnim czasie pojęcie standardu dowodu⁵⁷. Oznacza ono subiektywny stopień mocy dowodowej określonego dowodu. Za najwyższy standard dowodu uważa się w tej doktrynie taki dowód, który przemawia za prawdziwością jakiegoś twierdzenia „ponad wszelką wątpliwość”⁵⁸.

Rozumując w tych kategoriach, należy stwierdzić, że każdy dowód reprezentuje określony, często różny standard. Aby dany dowód wystarczył do udowodnienia twierdzenia, musi mieć standard co najmniej minimalny, tj. pozwalający na uznanie przez sąd danego twierdzenia za udowodnione. Poszczególne twierdzenia o faktach nie muszą zostać udowodnione „ponad wszelką wątpliwość”. Wystarczy, aby subiektywne przekonanie sędziego pozwoliło mu przyjąć, że dowodzone twierdzenie jest prawdziwe. Niewątpliwie wyższy standard dowodu wymagany jest w postępowaniu karnym, w którym obowiązuje art. 5 2 k.p.k. Według tego przepisu wątpliwości, których nie usunięto w postępowaniu dowodowym, rozstrzyga się na korzyść oskarżonego. Dowody niezbędne do skazania oskarżonego muszą zatem dać wynik pozbawiony wszelkich wątpliwości, w przeciwnym razie należy przyjąć wariant korzystny dla oskarżonego. W kodeksie postępowania cywilnego nie ma przepisu, który by odpowiadał treści cytowanego artykułu kodeksu postępowania karnego.

⁵⁶ Wyrok SN z 10 lipca 1998 r., I CKN 786/97, LEX nr 50228.

⁵⁷ Zob. m.in. E. Bagińska, *Odpowiedzialność deliktowa w razie niepewności związku przyczynowego. Studium prawnoporównawcze*, Toruń 2013, s. 44–75.

⁵⁸ Por. szersze rozważania na ten temat L. Evro, *Civil Justice...*, s. 120–121; E. Bagińska, *Odpowiedzialność deliktowa...*, s. 44 i n.; K. Knoppek, *Recenzja pracy E. Bagińskiej, Odpowiedzialność deliktowa w razie niepewności związku przyczynowego. Studium prawnoporównawcze*, Toruń 2013, PPC 2015, nr 2, s. 303–304.

6. W doktrynie procesu cywilnego państw skandynawskich prowadzone są rozważania, których celem jest powiązanie zasady swobodnej oceny dowodów z celem procesu. Ukształtowały się na tym tle dwie szkoły. Pierwsza z nich wychodzi z założenia, że celem procesu jest rygorystyczne zastosowanie prawa materialnego do ustalonego szczegółowo stanu faktycznego, tak aby nastąpiło merytoryczne rozstrzygnięcie sporu. Proces jest tu rodzajem sankcji za naruszenie prawa materialnego. Wyrok sądowy powinien być ściśle oparty na prawie materialnym, powinien zmuszać osoby fizyczne i prawne do przestrzegania prawa materialnego, a także umacniać moralność społeczeństwa. W tym ujęciu postępowanie dowodowe powinno się opierać na dowodach o najwyższym standardzie (mocy dowodowej), gdyż w przeciwnym razie cel procesu nie zostanie osiągnięty.

Druga szkoła głosi, że celem procesu jest po prostu załatwienie sprawy poprzez rozwiązanie konfliktu między stronami. W tym ujęciu poprawność faktyczna i prawna wyroku nie jest już najważniejsza, gdyż chodzi o to, aby ten spór między stronami w przyszłości już nie zaistniał. Jeżeli bowiem sąd, który stosuje wysokie wymagania dowodowe (wysoki standard dowodu), uzna, że strona nie udowodniła wystarczająco swoich racji, to pomimo wydania wyroku (oddalającego żądania tej strony) faktyczny konflikt między stronami będzie istniał nadal. W tej sytuacji wystarczający będzie w procesie niski standard dowodu, gdyż w dostatecznym stopniu pozwoli on na wydanie wyroku rozstrzygającego sprawę⁵⁹. Charakterystyczne dla tej szkoły jest akcentowanie, iż zasada swobodnej oceny dowodów powinna wskazać, czyje dowody, powoda czy pozwanego, przeważają, przy czym przewaga dowodów jednej ze stron może być minimalna. Sąd zatem nie ocenia, czy strona udowodniła obiektywnie swoje twierdzenia, lecz ocenia, po czyjej stronie jest większe prawdopodobieństwo racji w sprawie. Celem procesu jest bowiem tylko wygaszenie sporu między stronami. Omawiana koncepcja opiera się jednocześnie na daleko idącej rozporządzalności materialnej stron.

W praktyce nie da się zastosować tylko pierwszej albo tylko drugiej koncepcji. Pełna rozporządzalność materialna nie jest sprzeczna z obowiązkiem oparcia przez sąd wyroku na prawidłowo ustalonej podstawie faktycznej i prawnej. Ponadto niezależnie od tego, czy sąd zmierza do rozstrzygnięcia stanowczego w sprawie, czy do wygaszenia konfliktu między stronami, ocena dowodów w każdym przypadku musi być prowadzona według tych samych reguł, a zatem zawsze rządzi tą oceną zasada swobodnej oceny dowo-

⁵⁹ L. Evro, *Civil Justice...*, s. 122.

dów. Standard dowodu powinien zatem w każdym postępowaniu być na tyle wysoki, aby w subiektywnym przekonaniu sędziego dowodzone twierdzenie mogło zostać uznane za udowodnione z wszystkimi tego konsekwencjami.

Jak stwierdza M. Kengyel, „absolutna pewność dowodu jest rzadko osiągalna”⁶⁰. Z kolei wymagany przez zasadę swobodnej oceny dowodów stopień pewności dowodu (stopień mocy dowodowej) powinien być na tyle wysoki, aby „zepchnął wątpliwości sądu na dalszy plan, ale bez ich całkowitego wykluczenia”⁶¹.

Stanowisko judykatury odnośnie do treści zasady swobodnej oceny dowodów nie odbiega od stanowiska doktryny, gdyż również orzecznictwo jako kryteria swobodnej oceny dowodów wymienia doświadczenie życiowe sędziego, jego wiedzę, logiczną poprawność jego rozumowania oraz stopień prawdopodobieństwa przyjętej przez niego wersji⁶². W wyroku z 7 lutego 2002 r., II UKN 806/00, LEX nr 560570, SN wymienia jeszcze dalsze kryteria swobodnej oceny dowodów, takie jak kultura prawna sędziego, stan reguł pozaprawnych i ocen społecznych oraz różne zdarzenia życia społecznego. Według Sądu Najwyższego zasada swobodnej oceny dowodów obejmuje zarówno ocenę wiarygodności dowodu, jak i ocenę jego mocy dowodowej⁶³. Z kolei wszelkie wyłączenia i wyjątki od ustanowionej w art. 233 § 1 k.p.c. zasady samodzielności i niezawisłości sądu w dokonywaniu oceny materiału dowodowego należy interpretować ścieśniająco⁶⁴.

Do ograniczeń zasady swobodnej oceny dowodów należy zaliczyć związane sądu orzekającego niektórymi ustaleniami zawartymi w prawomocnym wyroku skazującym sądu karnego (art. 11 k.p.c.), domniemania prawne (art. 234 k.p.c.), fakty notoryjne, fakty znane sądowi z urzędu, fakty przyznane i fakty przemilczane (art. 228–230 k.p.c.).

Naruszenie zasady swobodnej oceny dowodów może dotyczyć wyłącznie tych dowodów, które sąd faktycznie przeprowadził. Nie można zatem stawiać zarzutu naruszenia art. 233 § 1 k.p.c. w odniesieniu do dowodu, którego sąd nie przeprowadził, choćby nawet dopuścił go postanowieniem dowodowym⁶⁵.

Nie ulega wątpliwości, że w razie przeprowadzenia dowodu przez sąd wezwany zarzut wadliwej oceny dowodu można postawić tylko sądowi orze-

⁶⁰ M. Kengyel, V. Harsági, *Civil Justice in Hungary*, Nagoya 2009, s. 146.

⁶¹ M. Kengyel, V. Harsági, *Civil Justice...*, s. 146–147.

⁶² Postanowienie SN z 15 lutego 2000 r., III CKN 1049/99, LEX nr 51627.

⁶³ Wyrok SN z 15 września 2005 r., II CK 59/05, LEX nr 385605.

⁶⁴ Wyrok SN z 30 stycznia 2013 r., V CSK 84/12, LEX nr 1311858.

⁶⁵ Wyrok SN z 21 września 2001 r., I PKN 646/00, OSNP 2003, nr 18, poz. 428; podobnie wyrok SN z 8 grudnia 2000 r., I CKN 1040/98, LEX nr 50828.

kającemu, a nie sądowi wezwanemu⁶⁶. Sąd wezwany bowiem dowody mu zlecone prowadzi, ale ich nie ocenia.

7. Osobną uwagę należy poświęcić znaczeniu zasady swobodnej oceny dowodów dla prowadzenia i oceny dowodów o najwyższym stopniu wiarygodności. Od pewnego czasu za taki środek dowodowy uważany jest dowód z badania kodu genetycznego (DNA). Pomimo praktycznej pewności, jaką daje badanie DNA, sąd nie jest zwolniony z obowiązku oceny tego dowodu w ramach całokształtu zebranego materiału. Zasada swobodnej oceny dowodów dotyczy bowiem bez wyjątku wszystkich środków dowodowych.

Podobne stanowisko zajął SN w wyroku z 16 lutego 1994 r., II CRN 176/93, OSNCP 1994, nr 10, poz. 197.

Aczkolwiek swobodna ocena dowodów nie może – jak zaznaczono – objąć tych dowodów, których sąd z jakichś względów nie przeprowadził, to jednak na podstawie art. 233 § 2 k.p.c. obejmuje ona również „odmowę przedstawienia przez stronę dowodu i przeszkody stawiane przez nią w jego przeprowadzeniu wbrew postanowieniu sądu”. Niejednokrotnie strona, która obawia się wyników określonego dowodu, utrudnia albo nawet uniemożliwia jego przeprowadzenie. Okoliczność ta zostanie przez sąd wzięta pod uwagę przy ustalaniu stanu faktycznego sprawy. Przepis ten oparty jest na konstrukcji domniemania faktycznego, gdyż z faktu przeszkadzania w prowadzeniu określonego dowodu pozwala na wyprowadzenie wniosku, iż potwierdzony został fakt, który z tego dowodu mógłby wynikać. Najczęściej chodzi tu o uniemożliwianie prowadzenia dowodu z grupowego badania krwi lub z badania DNA w sprawach o ustalenie i o zaprzeczenie ojcostwa. Należy jednak pamiętać, że odwołanie się w tym przypadku do art. 233 § 2 k.p.c. musi nastąpić z uwzględnieniem warunków przewidzianych w § 1 tego artykułu. Zastosowanie zatem domniemania faktycznego opartego na art. 233 § 2 k.p.c. wymaga m.in. wszechstronnego rozważenia zebranego materiału. Istnieją bowiem różne powody, dla których matka dziecka odmawia zgody na pobranie krwi od dziecka. Niektóre z tych powodów mogą ją całkowicie usprawiedliwiać. Z kolei wnioskowanie oparte na art. 233 § 2 k.p.c. nie może być pochopne i oderwane od całego materiału dowodowego.

Tego rodzaju sytuację SN rozważał m.in. w wyroku z 9 stycznia 2001 r., II CKN 1140/00, OSNC 2001, nr 10, poz. 152. Mianowicie w sprawie o ustalenie ojcostwa matka dziecka wykazała fakt obcowania płciowego z pozwanym mężczyzną, ale nie zgodziła się na pobranie krwi od dziecka pomimo dopuszczenia przez sąd na wniosek pozwanego dowodu z DNA. Sąd

⁶⁶ Por. wyrok SN z 18 czerwca 1998 r., II CKN 844/97, LEX nr 1219820.

Najwyższy stanął wtedy na stanowisku, że obalenie domniemania ojcostwa pozwanego mężczyzny mogłoby wówczas na podstawie art. 233 § 2 k.p.c. nastąpić jedynie wtedy, gdyby uzasadnione zostało twierdzenie, że ojcostwo innego mężczyzny jest bardziej prawdopodobne. Tym samym Sąd Najwyższy uznał, że domniemanie ojcostwa pozwanego mężczyzny można na skutek niepoddania się przez dziecko wolą jego matki dowodowi z badania DNA obalić tylko wtedy, gdy przytoczone zostaną fakty, z których wynika, że bardziej prawdopodobne jest ojcostwo innego mężczyzny. Wymaga tego art. 85 § 2 k.r.o.

Podobną interpretację art. 233 § 2 k.p.c. przedstawił SN w wyroku z 9 listopada 2004 r., V CK 276/04, LEX nr 786663. Chodziło tam o sprawę o zaprzeczenie ojcostwa, w której matka dziecka odmówiła zgody na pobranie krwi od dziecka. Według Sądu Najwyższego można w tej sytuacji domniemywać, że powód nie jest ojcem dziecka pozwanej żony tylko wtedy, gdy zostanie wykazane innymi dowodami, że mąż w okresie koncepcyjnym był bezpłodny lub istniało wysokie prawdopodobieństwo jego bezpłodności albo że ojcostwo innego mężczyzny jest pewne⁶⁷. Sam lęk matki dziecka o wynik badań DNA i uznanie tego lęku za motyw jej działania nie prowadzi jeszcze do wniosku o większym prawdopodobieństwie ojcostwa innego mężczyzny⁶⁸.

Sąd Najwyższy przestrzega zatem przed łatwym i pochopnym stosowaniem domniemań faktycznych opartych na art. 233 § 2 k.p.c., gdyż mogłoby to naruszyć zasadę swobodnej oceny dowodów statuowaną w § 1 tego artykułu.

Istotę problemu odmowy wyrażenia zgody matki na pobranie krwi od dziecka wyraził Sąd Najwyższy, stwierdzając, że sądy orzekające powinny w każdym przypadku uwzględnić wszystkie okoliczności, które mogły mieć wpływ na takie stanowisko strony⁶⁹. Niedopuszczalne byłoby zatem automatyczne przyjęcie, iż odmowa matki dziecka poddania się badaniu cech krwi jest równoznaczna z wynikiem badania potwierdzającym stanowisko strony przeciwnej⁷⁰.

Na podobnej zasadzie nie można – zdaniem Sądu Najwyższego – wyciągać niekorzystnych dla strony wniosków, iż uniemożliwiła ona przeprowadzenie dowodu z przesłuchania stron, jedynie na tej podstawie, że strona ta, będąc wezwana do osobistego stawienia, nie stawiała się na rozprawę⁷¹.

⁶⁷ Wyrok SN z 9 listopada 2004 r., V CK 276/04, LEX nr 786663.

⁶⁸ Powoływany już wyrok SN z 9 stycznia 2001 r., II CKN 1140/00.

⁶⁹ Orzeczenie SN z 19 września 1949 r., Wa.C. 32/49, DPP 1950, nr 4, s. 48.

⁷⁰ Orzeczenie SN z 4 lutego 1964 r., I CR 424/63, LEX nr 1672879.

⁷¹ Orzeczenie SN z 18 marca 1937 r., I C 1332/36, OSN(C) 1938, nr 3, poz. 124.

Należy jednak przyjąć, że jeżeli strona nie zgłasza sądowi żadnego usprawiedliwienia swojej nieobecności na rozprawie, na której przeprowadzony został dowód z przesłuchania stron, to sąd ma prawo zastosować art. 233 § 2 k.p.c. i wyciągnąć niekorzystne dla tej strony wnioski co do stanu faktycznego sprawy. Przedwojenny komentator kodeksu postępowania cywilnego M. Richter uważa, że jedną z form odmowy przedstawienia dowodu jest niestawiennictwo strony na przesłuchanie, odmowa złożenia zeznań przez stronę obecną na rozprawie oraz odmowa złożenia przez stronę przysięgi (obecnie – przyrzeczenia)⁷².

Istnieją zresztą sposoby na przeprowadzenie dowodu o charakterze przyrodniczym w sprawie o ustalenie pochodzenia dziecka przy braku zgody matki dziecka na pobranie od niego krwi. Przede wszystkim dopuszczalne jest złożenie wniosku w sądzie opiekuńczym o wydanie postanowienia wyrażającego zgodę na pobranie krwi od dziecka. Warunkiem jest jednak wykazanie, że zgoda sądu będzie uzasadniona dobrem dziecka (art. 109 § 1 k.r.o.)⁷³. Niejednokrotnie istnieje też możliwość ustalenia grupy krwi dziecka w klinice, w której się ono urodziło. To samo dotyczy szpitali, w których dokonywane były wobec dziecka określone zabiegi medyczne. W tej sytuacji sąd orzekający mógłby zwrócić się do odpowiedniej jednostki służby zdrowia o przedłożenie dokumentów zawierających określenie grupy krwi dziecka. To samo dotyczy odpowiednio grupy krwi matki dziecka i ojca dziecka⁷⁴.

Wdrożenie w miarę rozwoju nauk biologicznych do praktyki sądowej w sprawach o pochodzenie dziecka środków dowodowych o charakterze przyrodniczym (badanie kodu genetycznego DNA) nie może prowadzić do naruszenia zasad procesowych przez ograniczenie zakresu postępowania dowodowego i sędziowskiej oceny dowodów. Rozstrzygające znaczenie nowego środka dowodowego nie zwalnia sądu z obowiązku oceny całokształtu materiału dowodowego na podstawie art. 233 k.p.c.⁷⁵

Zasada swobodnej oceny dowodów opiera się na założeniu formalnej równości wszystkich środków dowodowych. Nie oznacza to jednak, że w ujęciu arytmetycznym stopień pewności poszczególnych środków dowodowych jest taki sam. Nie ulega wątpliwości, że dowodami o najwyższym stopniu

⁷² M. Richter, *Kodeks*, s. 185.

⁷³ Przepis ten co prawda nie zawiera normy prawnej dotyczącej wprost omawianej sytuacji, ale w praktyce właśnie na ten przepis powołują się sądy opiekuńcze zezwalające na pobranie krwi od dziecka, tym bardziej że katalog decyzji sądu opiekuńczego zawarty w art. 109 § 2 k.r.o. wskazany jest jedynie taksatywnie.

⁷⁴ Por. wyrok SN z 18 marca 1983 r., IV CR 42/83, LEX nr 8521.

⁷⁵ Powoływany już wyrok SN z 16 lutego 1994 r., II CRN 176/93.

mocy dowodowej są dowody o charakterze przyrodniczym. Wysoko należy również ocenić moc dowodową dokumentów i opinii biegłych. Słabszą z reguły moc dowodową mają zeznania świadków, a tym bardziej zeznania stron. Formalna równość wszystkich środków dowodowych oznacza jednak, że sąd może oprzeć ustalenia stanu faktycznego sprawy na każdym z przeprowadzonych dowodów, a jednocześnie ma prawo każdy z tych dowodów uznać za niewiarygodny. Jego obowiązkiem jest natomiast wyjaśnienie swojego stanowiska.

Jak trafnie zauważa M. Jaślikowski, wiarygodność i moc poszczególnych dowodów nie podlegają klasyfikacji parametrycznej⁷⁶. Trafne jest również spostrzeżenie J. Turka, iż dla zasady swobodnej oceny dowodów nie ma rozstrzygającego znaczenia, ile dowodów przemawia za określonym faktem. Dopuszczalne jest dokonywanie istotnych ustaleń w sprawie na podstawie środka dowodowego pochodzącego z jedynego źródła dowodowego⁷⁷.

8. Stosowanie zasady swobodnej oceny dowodów łączy się w niektórych sprawach z oceną tzw. dowodu poszlakowego. Przez poszlakę w znaczeniu słownikowym należy rozumieć fakt przemawiający za określoną interpretacją jakiejś sytuacji lub dowód niebezpośredni, a także przesłankę, ślad, objaw, oznakę, przejaw, symptom⁷⁸.

Poszlaka stanowi jedno z podstawowych pojęć w judykaturze i doktrynie postępowania karnego. Podkreśla się tam, że poszlaka upoważnia tylko do wniosku, że określony fakt mógł zaistnieć, ale wcale zaistnieć nie musiał⁷⁹. Przez poszlakę rozumie się też dowód, który jest po prostu słaby, mało przekonujący⁸⁰. W postępowaniu karnym pojedyncza poszlaka nie pozwala na przyjęcie określonego stanu faktycznego, natomiast logiczne powiązanie większej liczby poszlak może już stanowić podstawę wydania wyroku skazującego. Określa się to jako łańcuch poszlak. Jeżeli żadnego z ogniw tego łańcucha nie da się wyeliminować dowodem przeciwnym, to ten logiczny ciąg poszlak stanowi podstawę skazania oskarżonego⁸¹.

W nauce procesu cywilnego pojęcie poszlaki należy uznać za zbędne. Karnistyczne ujęcie poszlaki mieści się bowiem w procedurze cywilnej w ka-

⁷⁶ M. Jaślikowski, *Zasada swobodnej...*, s. 211–212.

⁷⁷ J. Turek, *Czynności dowodowe sądu w procesie cywilnym*, Warszawa 2011, s. 109.

⁷⁸ *Słownik języka polskiego*, <http://sjp.pl/poszlaka>; zob. również Wikisłownik, <http://pl.wiktionary.org/wiki/poszlaka>.

⁷⁹ Szerzej o tym E. Gruza, *Dowód poszlakowy wczoraj i dziś*, PWK 2006, t. X, s. 79.

⁸⁰ Szerzej o tym M. Cieślak, *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, Warszawa 1955, s. 82; zob. również J. Nelken, *Dowód poszlakowy w procesie karnym*, Warszawa 1970.

⁸¹ J. Wojtasiak, *Poszlaka i dowód poszlakowy*, <http://www.zielona-gora.po.gov.pl/index.php?id=36&ida=2846>.

tegoriach różnej mocy dowodowej danego środka dowodowego. Oceniając poszczególne dowody, sąd przypisuje im określoną moc dowodową i jednocześnie podejmuje decyzje, w jakim stopniu wpłyną one na podstawę faktyczną rozstrzygnięcia sądowego. Już w 1931 r. Sąd Najwyższy zauważył, że zasada swobodnej oceny wyników rozprawy i przeprowadzonych dowodów dopuszcza ustalenia faktów jako prawdziwych pomimo braku dowodów bezpośrednich, jeśli stwierdzone poszlaki sąd uzna za przekonywające⁸².

9. Omawiając zasadę swobodnej oceny dowodów, należy się też zastanowić, który moment czasowy jest właściwy do jej realizacji, a zatem czy sąd ocenia dowody dopiero po zakończeniu postępowania dowodowego, czy też już w czasie trwania tego postępowania albo nawet w chwili orzekania o wnioskach dowodowych stron. Innymi słowy, należy odpowiedzieć na pytanie, czy ocena dowodów ma charakter aprioryczny, czy aposterioryczny. Niewątpliwie dopuszczając określony dowód, sąd musi już w tym momencie rozstrzygnąć, czy dowód ten dotyczy faktu istotnego dla sprawy (art. 227 k.p.c.), czy fakt ten nie został już wcześniej dostatecznie wyjaśniony, czy strona nie powołuje tego dowodu jedynie dla zwłoki, czy fakt, który ma być przedmiotem tego dowodu, rzeczywiście jest faktem spornym w sprawie (art. 217 § 3 k.p.c.), czy dowód ten jest w świetle prawa dopuszczalny, czy fakt będący przedmiotem tego dowodu nie przynależy do grupy faktów niewymagających dowodu (fakty powszechnie znane, fakty znane sądowi z urzędu, fakty przyznane, fakty przemilczane – art. 228–230 k.p.c.), czy dowód nie jest spóźniony (art. 217 § 2, art. 207 § 6, art. 344 § 2, art. 381, 493 § 1, art. 503 § 1).

Okazuje się zatem, że na podstawie przytoczonych wyżej przepisów sąd dokonuje oceny zgłoszonych wniosków dowodowych, aby je rozstrzygnąć postanowieniem o dopuszczeniu dowodu albo o oddaleniu wniosku dowodowego. Na tym etapie jednak przedmiotem oceny sądu jest wniosek dowodowy, a nie sam dowód, który w tym momencie jeszcze nie został przeprowadzony. Swobodna ocena dowodów natomiast dotyczy wyników postępowania dowodowego i może nastąpić dopiero po zakończeniu postępowania dowodowego⁸³. Wchodzi ona w skład czynności orzeczniczych sądu. W niewielkim zakresie ocena dowodów mogłaby mieć miejsce już w toku postępowania dowodowego, np. gdyby sąd na podstawie przeprowadzonych dotąd dowodów uznał określony fakt za udowodniony i tym samym oddalił kolejny wniosek

⁸² Orzeczenie SN z 6 lutego 1931 r., C 373/30, LEX nr 1627096.

⁸³ Tak również W. Głodowski, *Zasada swobodnej oceny dowodów w postępowaniu cywilnym* (w:) *Księga z okazji 75. urodzin Profesora A. Zielińskiego*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, G. Jędrejek, Warszawa 2014, s. 111.

dowodowy dotyczący potwierdzenia tego samego faktu. Sąd nie mógłby jednak w tej sytuacji oddalić wniosku dowodowego strony przeciwnej, zmierzającego do obalenia twierdzenia o tym fakcie, tylko z tego powodu, że – zdaniem sądu – sporny fakt został już udowodniony. Sąd nie może bowiem z góry wiedzieć, jaka będzie wiarygodność i moc dowodu zaoferowanego przez stronę przeciwną.

Jeżeli nie zachodzą szczególnie wyjątkowe okoliczności, które z góry wykluczają wszelką wartość dowodową powołanego świadka, nie można przed przesłuchaniem świadka przesądzać, jakie znaczenie dla przekonania sądu będą miały jego zeznania⁸⁴.

Jak trafnie zauważył Sąd Najwyższy jeszcze w okresie przedwojennym, sąd orzekający nie może odmówić przesłuchania innych świadków i badania dokumentów tylko dlatego, że już przesłuchany świadek wydaje się sądowi wiarygodny. Oceny wiarygodności zeznania świadka można dokonać dopiero po ukończeniu postępowania dowodowego i po zestawieniu jego zeznania z wszystkimi ujawnionymi faktami i okolicznościami sprawy⁸⁵.

10. Należy się w tym momencie zastanowić nad znaczeniem informacyjnego przesłuchania stron dla oceny dowodów.

Informacyjne przesłuchanie stron nie jest środkiem dowodowym i nie może mieć znaczenia równorzędnego z dowodami. W toku informacyjnego przesłuchania stron może jednak dojść do przyznania faktów twierdzonych przez stronę przeciwną, co oczywiście ma znaczenie dla przebiegu postępowania dowodowego. Należy też pamiętać, że strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody (art. 3 k.p.c.). Również pytania sądu zadawane podczas przesłuchania informacyjnego powinny zmierzać do tego, aby strony udzieliły wyjaśnień koniecznych do zgodnego z prawdą ustalenia podstawy faktycznej dochodzonych przez nie praw lub roszczeń (art. 212 § 1 k.p.c.). Ma to oczywiście swoją wymowę podczas dokonywania przez sąd oceny przeprowadzonych dowodów. Co prawda brak jest w przepisach postępowania dowodowego wyraźnej sankcji, która dotknęłaby stronę udzielającą wyjaśnień niezgodnych z prawdą⁸⁶, niemniej treść informacyjnych zeznań stron będzie przez sąd brana pod uwagę przy ocenie wiarygodności i mocy przeprowadzonych w sprawie dowodów.

⁸⁴ Uzasadnienie orzeczenia SN z 15 maja 1936 r., III C 981/34, OSN(C) 1937, nr 2, poz. 58.

⁸⁵ Orzeczenie SN z 7 października 1935 r., IIIC 287/34, OSN(C) 1936, nr 5, poz. 192.

⁸⁶ Oprócz art. 103 § 2 k.p.c.

Jak twierdzi Sąd Najwyższy, zbieżność lub sprzeczność wyjaśnień informacyjnych z wypowiedzią dowodową tej samej strony procesowej nie może być obojętna dla oceny wiarygodności tej wypowiedzi dowodowej⁸⁷. Przy ocenie mocy i wiarygodności sąd bierze pod uwagę nie tylko materiał dowodowy, lecz także wyjaśnienia informacyjne stron (również oświadczenia stron, podnoszone zarzuty, zachowanie się stron podczas procesu) stanowiące w rozumieniu art. 233 § 1 k.p.c. „zebrany materiał”⁸⁸.

11. Swobodna ocena dowodów obejmuje – *ex definitione* – tylko przeprowadzone przez sąd dowody. Nie może ona zatem objąć tej wiedzy, którą sąd ma prawo włączyć do podstawy wyrokowania bez dowodu i bez konieczności jej weryfikowania. Bez dowodu sąd może uwzględnić w podstawie faktycznej wyroku fakty powszechnie znane (fakty notoryjne – notoria procesowe – art. 228 § 1 k.p.c.) i fakty znane sądowi z urzędu (art. 228 § 2 k.p.c.). Z kolei fakty przyznane, fakty przemilczane przez stronę przeciwną oraz fakty twierdzone przez powoda w pozwie w postępowaniu zaocznym też nie wymagają dowodu (art. 229, 230 i 339 § 2 k.p.c.), ale nie są one wyłączone z obowiązywania zasady swobodnej oceny dowodów, gdyż podlegają jednak weryfikacji sądu z punktu widzenia ich zgodności z zebranym materiałem i ogólną wiedzą o rzeczywistości.

Szczególną ostrożność powinien zachowywać sąd w razie przyjęcia za prawdziwy faktu, który jedna ze stron oznajmiła, a druga mu nie zaprzeczyła. Tego rodzaju postępowanie wywołuje daleko idące skutki procesowe, gdyż do podstawy wyrokowania sąd mógłby włączyć liczne okoliczności faktyczne niepotwierdzone żadnymi dowodami. Z uwagi na niebezpieczny dla strony niezaprzeczającej skutek art. 230 k.p.c., o jego treści sąd powinien pouczyć każdą stronę działającą bez adwokata, radcy prawnego, rzecznika patentowego lub radcy Prokuraturii Generalnej Skarbu Państwa (art. 210 § 2¹ k.p.c.). Szczególna ostrożność sądu wymagana jest w sytuacji, gdy fakt przemilczany jest w kolizji z innym ustaleniem sądu dokonany na podstawie przeprowadzonych w sprawie dowodów. W tej sytuacji dochodzi do sprzeczności faktu przemilczanego z faktem wynikającym z dowodów. Sprzeczności tej kodeks postępowania cywilnego nie rozwiązuje. Należy jednak mieć na uwadze, że zgodnie z art. 230 k.p.c. fakty przemilczane sąd „może uznać za przyznane”. Nie jest zatem obowiązkiem sądu opieranie merytorycznego rozstrzygnięcia sprawy na faktach przemilczanych przez stronę przeciwną. Moc dowodowa faktów przemilczanych jest słabsza aniżeli faktów wyraźnie przyznanych,

⁸⁷ Wyrok SN z 15 czerwca 1973 r., II CR 257/73, OSNCP 1974, nr 4, poz. 76.

⁸⁸ Wyrok SN z 24 marca 1999 r., I PKN 632/98, OSNAPiUS 2000, nr 10, poz. 382.

ponieważ w sytuacji gdy przyznanie nie budzi wątpliwości, fakt objęty przyznaniem nie powinien być w ogóle przedmiotem postępowania dowodowego. Z kolei fakt przemilczany zostanie przez sąd przyjęty bez dowodu jedynie w zależności od uznania sądu. Sąd nie popełni zatem żadnego uchybienia procesowego, jeżeli nie zrówna faktów przemilczanych z faktami wyraźnie przyznanymi. Ponadto sąd włącza fakty przemilczane do podstawy wyrokowania bez dowodu, „mając na uwadze wyniki całej rozprawy”. Tym samym w razie kolizji między faktem przemilczanym a ustaleniami wynikającymi z przeprowadzonych dowodów należy przyznać pierwszeństwo wynikom postępowania dowodowego, o ile oczywiście przeprowadzone dowody sąd uzna za wiarygodne i posiadające należytą moc dowodową⁸⁹.

Oparcie się przez sąd na faktach przemilczanych przez stronę przeciwną wobec strony zgłaszającej określone fakty opiera się na konstrukcji dorozumianego przyznania faktu podniesionego przez drugą stronę. Każda ze stron bowiem ma obowiązek dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody (art. 3 k.p.c.). Ponadto pozwany nie może odmówić wdania się w spór co do istoty sprawy, chociaż wniósł zarzuty formalne (art. 221 k.p.c.). Treść art. 230 k.p.c. z reguły będzie się obracać właśnie przeciwko stronie pozwanej, ponieważ ciężar przytoczeń faktycznych i przedstawiania dowodów w zakresie podstawy faktycznej powództwa spoczywa na powodzie. Stroną zatem, która ma obowiązek ustosunkować się do twierdzeń powoda, jest pozwany. Obowiązek wdania się w spór przez pozwanego wymusza na nim m.in. właśnie art. 230 k.p.c. Jego milczenie zatem sąd może potraktować jako dorozumiane przyznanie faktów twierdzonych przez powoda. Jeżeli z kolei pozwany powoła się na korzystne dla siebie fakty, powinien się do nich ustosunkować powód. Obowiązek przedstawiania przez strony faktów i dowodów wynika również z art. 207 § 6, art. 212 § 1 oraz art. 217 § 2 k.p.c. Ponadto statuowany jest on w postępowaniu zaocznym (art. 339 § 1 i 2 k.p.c.), w postępowaniu nakazowym (art. 493 § 1 k.p.c.) i w postępowaniu upominawczym (art. 503 § 1 k.p.c.). Przepisu art. 230 k.p.c. nie należy interpretować w sposób dosłowny, tj. sprawdzając jedynie, czy dana strona się wypowiedziała co do wszelkich twierdzeń strony przeciwnej. Nie można wymagać od strony, aby z osobna wypowiadała się co do wszystkich twierdzeń strony przeciwnej po kolei. Strona przeciwna bowiem może powoływać się w swoich pismach, ewentualnie na rozprawie, na dzie-

⁸⁹ Zgodnie z wyrokiem SN z 18 lutego 2011 r., I CSK 298/10, LEX nr 950583, nie można przyjmować za przyznany przez stronę w sposób dorozumiany fakt, który pozostaje w sprzeczności z innymi ustaleniem sądu, dokonany na podstawie przeprowadzonych w sprawie dowodów.

siatki różnych zdarzeń i okoliczności faktycznych i trudno wymagać od przeciwnika procesowego, by w swojej odpowiedzi procesowej kilkadziesiąt razy dokonywał przyznania bądź zaprzeczenia twierdzeń drugiej strony. Należy zatem uwzględnić ogólną postawę procesową tej strony, jej stanowisko zajęte w sprawie oraz jej wypowiedzi co do innych faktów powiązanych z faktami przemilczanymi (niezaprzeczonymi).

Sąd Najwyższy trafnie przyjął, że art. 230 k.p.c. może mieć zastosowanie tylko wówczas, gdy wynik całej rozprawy prowadzi do jednoznacznego wniosku, że strona przeciwna nie zamierzała zaprzeczyć faktom. W razie wątpliwości nie można stosować art. 230 k.p.c.⁹⁰

W tej sytuacji nie można każdorazowo wymagać od strony, aby w stosunku do twierdzeń strony przeciwnej stosowała formułę: „zaprzeczam wszelkim faktom twierdzonym przez stronę przeciwną, z wyjątkiem tych faktów, które wyraźnie przyznaję”. Formułę tę, chętnie stosowaną przez część adwokatów i radców prawnych, należy ocenić jako wyraz ich ostrożności procesowej, ale nie jako każdorazową konieczność procesową. Jeżeli obrona strony ogranicza się tylko do zgłoszenia wspomnianej formuły i nie obejmuje przedstawienia własnych twierdzeń o stanie faktycznym sprawy, to oznacza, że strona ta opiera swoją obronę wyłącznie na generalnym zaprzeczeniu twierdzeń strony przeciwnej. Zmusza to stronę przeciwną do wykazania dowodami prawdziwości swoich twierdzeń. Gdyby fakt zaprzeczony przez stronę sąd przyjął za prawdziwy bez dowodu, to stanowiłoby ewidentne uchybienie procesowe, które nie tylko mogło, ale nawet miało wpływ na wynik sprawy⁹¹.

Z powyższych wywodów wynika, że fakty przemilczane, podobnie zresztą jak i fakty wprost przyznane, mogą być włączane do podstawy wyrokowania bez dowodu, ale zasada swobodnej oceny dowodów w pewnym zakresie tu również obowiązuje, gdyż od jej wyników zależy, czy sąd uwzględni fakty przemilczane i fakty przyznane jako fakty zgodne z prawdą.

W przypadku domniemań prawnych ocenie sądu podlega przesłanka tego domniemania, natomiast sąd nie może już weryfikować wniosku domniemania, gdyż jest nim związany (art. 234 k.p.c.). Wniosek ten jednak wraz z faktami niewymagającymi dowodu sąd powinien uwzględnić w ra-

⁹⁰ Uzasadnienie wyroku SN z 18 lutego 2011 r., I CSK 298/10; z kolei w wyroku z 25 lutego 2010 r., I CSK 348/09, LEX nr 688851, SN stwierdził, że sąd może uznać szkodę za przyznaną na podstawie faktów przytoczonych przez stronę, co do których nie wypowiedziała się strona przeciwna, tylko wówczas, gdy wynik całej rozprawy prowadzi do jednoznacznego wniosku, że strona przeciwna nie zamierzała zaprzeczyć tym faktom.

⁹¹ Por. wyrok SA w Krakowie z 12 stycznia 2011 r., I ACa 1158/10, LEX nr 1680259 (teza nr 2).

mach wszechstronnego rozważenia zebranego materiału przy dokonywaniu oceny przeprowadzonych dowodów.

Według J. Nowackiego domniemania prawne nie mają w ogóle związku z zasadą swobodnej oceny dowodów, gdyż na fakty zawarte we wnioskach domniemań prawnych żadne dowody nie są przeprowadzane⁹². Z poglądem tym trudno się jednak zgodzić, ponieważ podstawą domniemania prawnego musi być zawsze jakiś fakt lub stan faktyczny, który wymaga udowodnienia na zasadach ogólnych. Sąd jest związany normą prawną ustanawiającą domniemanie prawne dopiero wtedy, gdy w wyniku zastosowania zasady swobodnej oceny dowodów zaakceptuje istnienie stanu faktycznego warunkującego obowiązywanie tej normy.

Istnieją zatem fakty, które same nie podlegają swobodnej ocenie sądu, ale są brane pod uwagę przy ocenie innych, będących przedmiotem dowodu, faktów.

3. ZASADA KONTRADYKTORYJNOŚCI A WYKRYWANIE PRAWDY I PROBLEM DOPUSZCZANIA DOWODÓW Z URZĘDU

1. Zasada kontrydiktoryjności reguluje zakres aktywności sądu i stron w zbieraniu materiału dowodowego w sprawie i przygotowywaniu podstawy faktycznej rozstrzygnięcia sądowego. W tym obszarze wyróżnia się dwa podstawowe systemy gromadzenia dowodów: zasadę oficjalno-śledczą, zwaną też zasadą inkwizycyjności, oraz zasadę kontrydiktoryjności, zwaną również zasadą sporności. Zaznaczyć należy, że określenie „zasada oficjalno-śledcza” było stosowane częściej w doktrynie procesu karnego.

W okresie Polski Ludowej formułowana była przez niektórych autorów zmodyfikowana zasada inkwizycyjności, nazywana wówczas zasadą współdziałania podmiotów postępowania cywilnego. Jej głównym przedstawicielem w doktrynie polskiej był W. Siedlecki, który akcentując obowiązek gromadzenia przez sąd potrzebnych w sprawie cywilnej faktów i dowodów, podkreślał jednocześnie, że także strony mają obowiązek przedstawiania sądowi materiału dowodowego i zgłaszania wniosków dowodowych. Gdy jednak strony okazały się bierne, to ich postawa nie zwalniała sądu z obowiązku dopuszczenia z urzędu wszystkich niezbędnych dowodów⁹³.

⁹² J. Nowacki, *Domniemania prawne*, Katowice 1976, s. 22.

⁹³ W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 71–72.

Zasadę współdziałania stron i uczestników postępowania akceptowali również W. Broniewicz⁹⁴ oraz E. Wengerek, który odnosił ją także do postępowania egzekucyjnego⁹⁵. Według E. Wengereka w postępowaniu egzekucyjnym gromadzenie materiału faktycznego występuje niekiedy w postępowaniach klauzulowych, a także w ramach prowadzenia niektórych środków egzekucyjnych oraz przy rozstrzyganiu wnoszonych przez strony niektórych środków zaskarżenia.

Interesujące stanowisko w tym sporze zajął W. Berutowicz, który dostrzegał wprawdzie w procesie cywilnym zasadę kontradiktoryjności, ale rozumiał ją jako negatywne współdziałanie stron ze sobą. Dla odróżnienia od poglądów W. Siedleckiego stwierdzał, że strony mają prawo do tzw. współdziałania negatywnego, tj. do dokonywania czynności zmierzających do osiągnięcia postawionych sobie w procesie celów. Jego zdaniem współdziałanie pozytywne polegało natomiast na współdziałaniu stron z sądem, na którym spoczywał obowiązek wszechstronnego zbadania wszystkich okoliczności sprawy i wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych (art. 3 § 1 k.p.c. według stanu prawnego sprzed 1996 r.)⁹⁶.

Poglądy W. Siedleckiego głoszone w latach 70. XX w. w odniesieniu do zasady współdziałania stron postępowania cywilnego stanowiły kontynuację jego wcześniejszych poglądów z lat 50., w których przeciwstawiał on zasadzie kontradiktoryjności tzw. zasadę śledczą. Wskazywał w niej na istotną rolę prokuratora w postępowaniu cywilnym jako gwaranta przeciwdziałania pogwałceniu prawa w procesie cywilnym, na szerokie możliwości dopuszczania przez sąd dowodu z urzędu, na możliwość wszczęcia przez sąd dochodzenia w celu ustalenia niezbędnych dowodów i na szkodliwość prób ograniczania sądu podczas orzekania do materiału przedstawionego mu przez strony⁹⁷. Siedlecki mocno podkreślał, że sąd nie może pozostać bierny w procesie cywilnym, gdyż wymaga tego ochrona interesów stron i oparcie procesu na zasadzie prawdy obiektywnej. Uwzględniając elementy kontradiktoryjności postępowania przewidziane w ówczesnym kodeksie postępowania cywilnego, autor ten ostatecznie doszedł do wniosku, że w procesie polskim obowiązuje (wówczas) zasada socjalistycznej sporności⁹⁸.

⁹⁴ W. Broniewicz, *Postępowanie*, 1973, s. 29 i 31.

⁹⁵ E. Wengerek, *Sądowe postępowanie egzekucyjne*, s. 48–51.

⁹⁶ W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1974, s. 239.

⁹⁷ W. Siedlecki, *Zasada kontradiktoryjna i zasada śledcza w polskim procesie cywilnym*, PiP 1953, z. 2, s. 231–254.

⁹⁸ W. Siedlecki, *Zasada kontradiktoryjna...*, s. 249.

Szczegółową krytykę poglądów W. Siedleckiego w odniesieniu do zasady współdziałania stron procesu przeprowadził J. Jodłowski. Jego zdaniem brak jest jakiegokolwiek podstawy w przepisach postępowania cywilnego dla sformułowania poglądu o istnieniu zasady współdziałania stron. Doszukiwanie się takiego obowiązku – według niego – jest „wręcz sprzeczne z założeniami i całą strukturą procesu cywilnego, które opierają się na istnieniu sporu między stronami i tym samym na istnieniu dwóch przeciwstawnych stron. Nakładanie na strony jakiegoś obowiązku współdziałania (w sensie współdziałania pozytywnego) naruszałoby wręcz ich prawo do rzeczywistej obrony ich praw, które objęte są przedmiotem procesu. Negować zasadę sporności w procesie cywilnym to w istocie negować charakter tego procesu jako sporu o prawo”⁹⁹.

Doktrynalny spór pomiędzy W. Siedleckim i J. Jodłowskim na tle modelu polskiego postępowania cywilnego oraz obowiązków sądu i stron w zakresie zbierania materiału procesowego wyczerpująco przedstawił W. Broniewicz, omawiając jednocześnie także rozwój historyczny zasady kontrydiktoryjności na ziemiach polskich¹⁰⁰. Opowiada się on za jak najdalej idącą kontrydiktoryjnością polskiego procesu cywilnego¹⁰¹.

Odosobniony pogląd na temat zasady kontrydiktoryjności przedstawiła M. Manowska, według której „zasadę kontrydiktoryjności można uznać za uszczegółowienie zasady współdziałania”¹⁰².

2. Przechodząc do współczesnej analizy zasady kontrydiktoryjności, należy rozpocząć od przedstawienia poglądów autorów obcych, przede wszystkim austriackich i niemieckich, gdyż z tymi systemami prawa procesowego polskie postępowanie cywilne jest najbardziej związane.

Według R. Holzhammera¹⁰³ w sferze zbierania materiału dowodowego i dopuszczania dowodów można wyróżnić trzy podstawowe zasady. Pierwsza z nich to zasada śledcza (*Untersuchungsmaxime, Inquisitionsmaxime*), polegająca na tym, że sąd ma obowiązek z urzędu i tylko w powiązaniu z własną aktywnością wyszukiwać wszystkie miarodajne fakty i środki dowodowe,

⁹⁹ J. Jodłowski, *Zasady naczelne...*, s. 88–91.

¹⁰⁰ W. Broniewicz, *Zasada kontrydiktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* (w:) *Księga ku czci Z. Resicha*, s. 39–53.

¹⁰¹ W. Broniewicz, *Glosa do wyroku SN z 12 grudnia 2000 r., V CKN 175/00, OSP 2001, z. 7–8, s. 397; szerzej o poglądach W. Broniewicza na temat kontrydiktoryjności w dalszej części pracy.*

¹⁰² M. Manowska, *Spojrzenie na zasadę kontrydiktoryjności w procesie cywilnym na tle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego (wybrane zagadnienia)* (w:) *Księga z okazji 75. urodzin Profesora A. Zielińskiego*, s. 321.

¹⁰³ R. Holzhammer, *Österreichisches...*, s. 127 i n.

niezależnie od zachowania się stron, i na tej podstawie ustalić stan zgodny z prawdą. Strony mogą jedynie w sposób niewiążący pobudzać sąd do tego działania. Przyznanie dokonane przez stronę nie uwalnia przyznanego faktu od konieczności jego udowodnienia.

Jako drugą zasadę R. Holzhammer wymienia zasadę sporności (*Verhandlungsmaxime, Beibringungsgrundsatz*). W modelowym ujęciu zasada ta oznacza, iż wyłącznie strony zobowiązane są dostarczyć sądowi podstawę faktyczną rozstrzygnięcia. Sąd nie ma prawa poszerzyć materiału procesowego, lecz uwzględnia wyłącznie to, co zgłosiły mu strony. Sąd jest związany przedstawionymi przez strony faktami, dowodami i przyznaniami.

Jako trzecią zasadę R. Holzhammer wymienia zasadę zbierania (*Sammelmaxime*), rozumianą jako współdziałanie sądu i stron w zbieraniu materiału procesowego. To, co strony dostarczą sądowi, zostanie przez niego zbadane, a jeżeli zaistnieje taka potrzeba – uzupełnione. Przyznanie faktu przez stronę zwalnia stronę przeciwną z obowiązku jego udowodnienia, ale samo przyznanie nie jest dla sądu wiążące¹⁰⁴.

Zdaniem tego autora w austriackim prawie procesowym obowiązuje zasada zbierania, gdyż inicjatywa dowodowa została pozostawiona stronom, które rozstrzygają, jakie uzasadnione twierdzenia należy podnieść oraz jakie potrzebne dowody należy przedstawić.

Odwrót od pełnej kontrydiktoryjności ma polegać na tym, że stronom jest zabronione świadome przedstawianie faktów niezgodnych z prawdą. Stronom jest także zabronione zatajanie istotnych elementów stanu faktycznego sprawy. Autor przyznaje jednak, że brak jest przepisu, który by ustanawiał bezpośrednie sankcje wobec stron postępujących nieprawidłowo.

Według tej zasady sąd powinien podczas ustnej rozprawy zbadać i ustalić prawdziwy stan faktyczny, a w tym celu przewodniczący został wyposażony w „dyskrecjonalną władzę”. Powinien on mianowicie poprzez odpowiednie pytania albo w inny sposób (np. poprzez pouczenia) doprowadzić do tego, że wszystkie istotne dla rozstrzygnięcia twierdzenia zostaną podniesione. Sąd może dopuszczać dowody także z urzędu. Nie jest związany zachowaniem stron, także ich przyznaniami. Charakterystyczne jest też to, że jeżeli skutkiem przeprowadzenia dowodu było ustalenie faktu, którego żadna strona nie twierdziła, to sąd ma prawo ten fakt włączyć do podstawy wyrokowania, nawet jeżeli obie strony odmówiły ustosunkowania się do niego¹⁰⁵.

¹⁰⁴ R. Holzhammer, *Österreichisches...*, s. 127.

¹⁰⁵ R. Holzhammer, *Österreichisches...*, s. 128.

Inny przedstawiciel doktryny austriackiej – P.G. Mayr¹⁰⁶ – również reprezentuje pogląd, że w procesie austriackim obowiązuje „zasada zbierania” (*Sammelmaxime*), którą określił również jako „zasadę współdziałania” (*Kooperationsmaxime*) bądź jako „osłabioną zasadę śledczą” (*abgeschwächter Untersuchungsgrundsatz*). Zasadę tę rozumie on jako współdziałanie sądu ze stronami, a cały system określa jako „system mieszany” bądź jako „wspólnotę pracy w procesie” (*Arbeitsgemeinschaft Zivilprozess*). Polega ona na tym, że inicjatywa dowodowa obciąża obie strony i na nich spoczywa obowiązek dokonywania przytoczeń oraz ciężar dowodu. Sąd jednak może swoimi pytaniami i innymi sposobami wydobyć od stron prawdziwy stan faktyczny, a także może z urzędu dopuścić wszelkie dowody (niezależnie od wniosków dowodowych stron)¹⁰⁷.

W doktrynie niemieckiej interesujące wywody na temat kontrydiktoryjności procesu cywilnego przedstawił F. Baur¹⁰⁸. Jego zdaniem istotna treść zasady kontrydiktoryjności ukazuje się dzięki porównaniu tej zasady z jej przeciwieństwem, tj. z zasadą śledczą. Zasada kontrydiktoryjności stanowi zaprzeczenie zasady śledczej. Ta ostatnia nakłada na sąd odpowiedzialność za przygotowanie podstawy faktycznej wyroku i dlatego sąd niezależnie od wniosków stron ma obowiązek wprowadzić do procesu wszystkie potrzebne fakty i dowody na ich poparcie. Z kolei w modelowym ujęciu zasady kontrydiktoryjności sąd bierze pod uwagę tylko te fakty, które zostały przedstawione przez strony. Kontrydiktoryjność oznacza również to, że sąd nie może wziąć pod uwagę faktów, które zostały podczas rozprawy ujawnione przypadkowo, jeżeli nie były one objęte twierdzeniami i wnioskami stron. Sąd może skorzystać tylko z tych dowodów, które zostały dostarczone przez strony. Jednocześnie F. Baur przyznaje, że ten aspekt kontrydiktoryjności ustawodawca niemiecki ograniczył wyłącznie do dowodu z zeznań świadków. Pozostałe rodzaje dowodów sąd ma prawo dopuścić z urzędu, ale tylko w celu zweryfikowania tych faktów, które zostały przytoczone przez strony. Przykładowo jeżeli powód za pomocą fotografii dowodzi, że zarząd dróg miejskich nieprawidłowo wykonał remont ulicy, to sąd ma prawo z urzędu zarządzić oględziny tej ulicy¹⁰⁹.

Powyższy autor wywodzi również, że z zasady kontrydiktoryjności wynika, iż sąd może uwzględniać twierdzenia faktyczne pochodzące od stron, natomiast nie może uwzględniać własnej, prywatnej wiedzy o stanie fak-

¹⁰⁶ G.E. Kodek, P.G. Mayr, *Zivilprozessrecht...*, s. 406–407.

¹⁰⁷ G.E. Kodek, P.G. Mayr, *Zivilprozessrecht...*, s. 406.

¹⁰⁸ F. Baur, *Zivilprozessrecht*, Neuwied–Frankfurt am Main 1989, s. 26 i n.

¹⁰⁹ F. Baur, *Zivilprozessrecht...*, s. 27.

tycznym sprawy. Gdyby zatem sędzia był świadkiem wypadku komunikacyjnego, którego dotyczy rozpoznawana przez niego sprawa, to swoją wiedzę mógłby przekazać tylko jako świadek, ale musiałby przedtem wyłączyć się jako sędzia¹¹⁰.

Historyczną analizę zasady kontradiktoryjności przedstawił O. Jauernig¹¹¹. Jego zdaniem ustawodawca nakłada na sąd obowiązek zgromadzenia materiału faktycznego sprawy wówczas, gdy powątpiewa w zdolności i dobrą wolę stron w przedstawieniu prawidłowego i kompletnego stanu faktycznego. Tego rodzaju przekonania ustawodawca nabiera wówczas, gdy wyjaśnienie stanu faktycznego sprawy postrzega nie jako prywatne zdarzenie procesowe, lecz jako zadanie wymiaru sprawiedliwości leżące w interesie publicznym. Kontradiktoryjność procesu zależy zatem od sposobu pojmowania wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych. Zdaniem O. Jauerniga obciążenie odpowiedzialnością określonych podmiotów za przygotowanie podstawy faktycznej wyroku stanowi przede wszystkim problem prawnopolityczny¹¹². W ramach zasady śledczej, tj. zasady inkwizycyjności, samodzielna odpowiedzialność za przygotowanie podstawy faktycznej rozstrzygnięcia spoczywa na sędzie. Natomiast w ramach zasady kontradiktoryjności to strony muszą się troszczyć o zebranie materiału dowodowego i ponoszą za to samodzielną odpowiedzialność. Według Jauerniga określenie zakresu kontradiktoryjności procesu pozostawione zostało bieżącym rozstrzygnięciom prawnopolitycznym. Jako przykład przełamania zasady kontradiktoryjności w procesie niemieckim autor ten podaje postępowanie dowodowe w sprawach małżeńskich. Kontradiktoryjnością objęte są tylko te fakty, które zgłosiła jedna ze stron, a którym zaprzeczyła strona przeciwna. Fakty niezaprzeczone i przyznane nie wymagają – jako fakty niesporne – dowodu. Autor ten zaznacza, że pomimo możliwości sądu powołania każdego dowodu – poza dowodem z zeznań świadków – z urzędu jest to tylko prawo, a nie obowiązek sądu i to odróżnia rządzącą procesem niemieckim kontradiktoryjność od zasady inkwizycyjności. Wskazuje on, że z tego uprawnienia sąd powinien korzystać rzadko, także i z tego powodu, że koszty dowodu dopuszczonego z urzędu będą obciążały strony. Podnosi, że zasada kontradiktoryjności obciążająca strony obowiązkiem przytoczeń faktycznych i obowiązkiem dowodzenia ma swoje praktyczne konsekwencje. Jedną z nich jest oddalenie powództwa w sytuacji, gdy sąd stwierdzi bezzasadność żądania pozwu wynikającą z twierdzeń

¹¹⁰ F. Baur, *Zivilprozessrecht...*, s. 27.

¹¹¹ O. Jauernig, *Zivilprozessrecht*, München 1985, s. 72 i n.

¹¹² O. Jauernig, *Zivilprozessrecht...*, s. 74.

samego powoda. Jeżeli powództwo jest zasadne, sąd powinien sprawdzić, czy pozwany przedstawia odpowiednio doniosłe argumenty na swoją obronę. Obrona pozwanego jest skuteczna, jeżeli wynika z niej, że powództwo kwalifikuje się do oddalenia. Autor podkreśla również, że jeżeli strona przedstawi fakt, który okazuje się dla niej niekorzystny, to sąd go przeciwko tej stronie wykorzysta¹¹³.

Obszerne rozważania na temat zasady kontradiktoryjności przedstawił w doktrynie niemieckiej P. Schlosser¹¹⁴. Jego zdaniem w niemieckim procesie cywilnym obowiązuje zasada kontradiktoryjności z mało znaczącymi ograniczeniami, np. w sprawach ze stosunku pracy. Autor uzasadnia tę sytuację tym, że strony wiodą w postępowaniu cywilnym spory o ich prawa prywatne i tylko wyjątkowo pojawia się interes publiczny we wprowadzeniu z urzędu do podstawy faktycznej wyroku określonych faktów. Przy uwzględnieniu przeciwstawnych interesów stron zasada kontradiktoryjności o wiele bardziej i skuteczniej służy wyjaśnieniu istotnych punktów stanu faktycznego sprawy aniżeli sądowe badanie faktów podejmowane z urzędu. Każda ze stron powinna we własnym interesie zmierzać do tego, aby wprowadzić do postępowania wszystkie fakty potrzebne do osiągnięcia oczekiwanego rezultatu. Sąd jednak musi zdawać sobie sprawę z tego, że strona sama ma ograniczone możliwości finansowe, ograniczone możliwości wypowiedzenia się oraz ograniczone umiejętności przekazywania materiału dowodowego przeciwko drugiej stronie. Wynika to z przesłanek intelektualnych i gospodarczych. Obliguje to zatem sąd do udzielania pouczeń oraz do wspierania wyjaśniania stanu faktycznego sprawy¹¹⁵.

Według P. Schlossera istota zasady kontradiktoryjności wyraża się w odpowiedzi na pytanie, czy sędzia powinien badać także fakty, na które żadna ze stron się nie powołała, oraz dopuszczać dowody, o które żadna ze stron nie wносиła. Autor ten zauważa, że prawo niemieckie pozostawia sędziemu przewodniczącemu funkcję kierowania procesem, ale jednak w związku z zasadą kontradiktoryjności jest on silnie związany inicjatywą stron oraz ograniczony zaniechaniami stron¹¹⁶.

Powyższy autor podnosi, że zasada kontradiktoryjności może doprowadzić do nadużyć w procesie poprzez przytaczanie nieprawdziwych twierdzeń faktycznych, co mogłoby doprowadzić do wydania orzeczenia niezgodnego z rzeczywistym stanem rzeczy w sprawie. Aby temu zapobiec, przepis § 138

¹¹³ O. Jauernig, *Zivilprozessrecht...*, s. 75–76.

¹¹⁴ P. Schlosser, *Zivilprozessrecht I. Erkenntnisverfahren*, München 1991, s. 114 i n.

¹¹⁵ P. Schlosser, *Zivilprozessrecht...*, s. 116.

¹¹⁶ P. Schlosser, *Zivilprozessrecht...*, s. 116 i 118.

ust. 1 ZPO zobowiązuje strony do składania wyjaśnień zgodnie z prawdą i w sposób wyczerpujący. Strona nie powinna zgłaszać twierdzeń o faktach, co do których posiada informacje, że mogą być nieprawdziwe. To samo dotyczy nieprawdziwych zaprzeczeń. Strona nie powinna też kłamać. Nie jest natomiast zakazane składanie takich oświadczeń o stanie faktycznym, co do których strona nie posiada żadnej pewnej wiedzy, ale uważa je za twierdzenia prawdopodobne. Powód najczęściej zdany jest na to, aby w celu uzasadnienia żądania pozwu przedstawiać twierdzenia o faktach, których prawdziwości lub nieprawdziwości nie potrafi rozpoznać i które dopiero w przebiegu postępowania dowodowego będą mogły zostać ustalone¹¹⁷.

W tym miejscu należy zwrócić też uwagę na § 138 ust. 4 ZPO. Zgodnie z tym przepisem stronie wolno złożyć oświadczenie, że określony fakt jest jej nieznany, tylko wówczas, gdy fakt ten nie dotyczył własnej czynności strony i jeżeli fakt ten nie był przedmiotem własnych spostrzeżeń strony. Polska procedura nie zawiera podobnego przepisu; nie zawiera też formalnego zakazu kłamstwa strony.

Historyczny rozwój zasady kontrydiktoryjności przedstawił R. Bruns¹¹⁸. Zasadę tę wyprowadza on z procesu „włosko-kanonicznego”. Następnie została ona sprecyzowana w ustawodawstwie pruskim. Daje ona stronom legitymację do prowadzenia procesu w tym kierunku, który wydaje się im celowy. W celu przedstawienia istoty zasady kontrydiktoryjności R. Bruns przywołuje rzymską paremię – *iudex iudicare debet secundum allegata et probata partium iudicare debet* (sędzia powinien orzekać na podstawie twierdzeń i dowodów przedłożonych przez strony). Jednocześnie sędzia nie może wykorzystać swojej prywatnej wiedzy o stanie sprawy (*quod non est in actis, non est in mundo*). Sędzia nie jest też umocowany do tego, aby nakazać stronom uzupełnienie ich twierdzeń o stanie sprawy oraz ich wniosków dowodowych. W każdym razie nie można tego zrobić, jeżeli strona przedstawia pismo procesowe zawierające formalnie zakończony wywód o faktach. Z kolei podczas ustnych oświadczeń stron na rozprawie sędzia poprzez zadawanie pytań powinien zwrócić uwagę stronom na niedokładności i niekompletność ich twierdzeń¹¹⁹.

Według R. Brunsa w modelowym ujęciu zasada bezpośredniości stanowi ograniczenie władzy sędziego, który musi postępować według reguły *ne procedat iudex ex officio*. Cała inicjatywa dowodowa włożona jest w ręce

¹¹⁷ P. Schlosser, *Zivilprozessrecht...*, s. 123.

¹¹⁸ R. Bruns, *Zivilprozessrecht. Eine systematische Darstellung*, Berlin–Frankfurt am Main 1968, s. 112–113.

¹¹⁹ R. Bruns, *Zivilprozessrecht...*, s. 113.

stron, co ma miejsce m.in. w Anglii, gdzie sędzia ma „nothing to do with the getting up of a case”.

Powyższy autor podkreśla, że w obowiązującym prawie procesowym na stronach spoczywa ciężar przytoczeń i ciężar dowodów, ale jednak sędzia powinien wspierać wyjaśnianie stanu faktycznego sprawy. Jednym z ważniejszych następstw zasady kontradiktoryjności jest to, że niezaprzeczone twierdzenia o faktach stają się podstawą wyrokowania¹²⁰.

Obszerną analizę zasady kontradiktoryjności przedstawili w doktrynie niemieckiej L. Rosenberg i K.H. Schwab¹²¹. Ich zdaniem dla procesu karnego oraz postępowania administracyjnego charakterystyczna jest zasada oficjalno-śledcza. Natomiast w procesie cywilnym obowiązuje przede wszystkim zasada kontradiktoryjności. Opiera się ona na założeniu, że każda strona powinna być w pierwszej kolejności zainteresowana – dla własnych korzyści – ustaleniem twierzonego przez siebie stanu faktycznego. Gdy jednak połączymy wywody obu stron, to wyniknie z tego właściwy obraz spornych zdarzeń. W przypadku braku interesu publicznego państwo musi odrzucić uczynienie prywatnych stosunków prawnych przedmiotem państwowej aktywności badawczej. Autorzy ci podkreślają, że egoizm stron i sprzeczność ich interesów – przy obowiązku mówienia prawdy – lepiej chronią możliwość wyczerpującego zebrania i wyjaśnienia spornego materiału aniżeli państwowe dochodzenie. W tym celu konstytucja niemiecka (art. 3 ust. 1 GG¹²²) gwarantuje obu stronom prawo do sądowego wysłuchania (*audiatur et altera pars*)¹²³. Powyżej wskazani autorzy podkreślają, że zasada kontradiktoryjności nie jest żadnym bezwzględny dogmatem, lecz jest wynikiem uzasadnionych rozważań i dlatego prawo procesowe dopuszcza jednak zasadę oficjalno-śledczą w tych postępowaniach szczególnych, których przedmiot dotyka interesu publicznego, np. w sprawach małżeńskich, w postępowaniu o stwierdzenie nabycia spadku czy przy ustaleniu granic jurysdykcji krajowej. Autorzy ci wskazują, że zasada kontradiktoryjności nie wyklucza współdziałania sądu w gromadzeniu materiału faktycznego, nawet gdy główny udział w zbieraniu tego materiału i główna odpowiedzialność za to spoczywają na stronach. Według L. Rosenberga i K.H. Schwaba ciężar zgłaszania wniosków dowodowych spoczywa na stronach, ale mogą one z tego zrezygnować.

Przyczynianie się sądu do zebrania materiału faktycznego polega na tym, że sąd ma tzw. prawo wypytania albo – co bardziej trafne – obowiązek wy-

¹²⁰ R. Bruns, *Zivilprozessrecht...*, s. 114.

¹²¹ L. Rosenberg, K.H. Schwab, *Zivilprozessrecht*, München 1977.

¹²² Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland z 23 maja 1949 r., BGBl. I S.1.

¹²³ L. Rosenberg, K.H. Schwab, *Zivilprozessrecht...*, s. 405.

pytania stron, ma ponadto prawo do wezwania stron do osobistego stawienia oraz prawo do dopuszczenia niektórych dowodów z urzędu. Każdy sędzia mianowicie ma prawo, nawet przed ustną rozprawą w celu jej przygotowania, dopuścić dowód z oględzin i z opinii biegłego. Może też zażądać od władz publicznych i urzędników urzędowego dokumentu oraz urzędowych informacji. Sąd może również zmusić stronę do przedstawienia ksiąg handlowych. Wyjątek dotyczy wyłącznie dowodu z zeznań świadków, ponieważ sąd może wprowadzić przed ustną rozprawą świadka wezwać albo zażądać zeznań na piśmie, ale z zeznań świadka sąd może uczynić użytek tylko wtedy, gdy na wniosek strony zarządzi dopuszczenie tego dowodu¹²⁴.

W doktrynie włoskiej badania nad zasadą kontradiktoryjności prowadził N. Picardi. Doszedł on do wniosku, że trudno znaleźć obecnie system prawa procesowego, w którym obowiązywałaby w czystej postaci zasada inkwizycyjności bądź w czystej postaci zasada kontradiktoryjności. Współcześnie – jego zdaniem – przeważa model pośredni (mieszany), w którym aspekty kontradiktoryjności i inkwizycyjności są ze sobą na różne sposoby połączone¹²⁵.

3. Zasada kontradiktoryjności, jak wynika z dotychczasowych rozważań, łączy się ściśle z problemem inicjatywy dowodowej stron oraz dopuszczalności powoływania przez sąd dowodów z urzędu. Polskie ustawodawstwo procesowe przeszło pod tym względem znamiennej ewolucję. W kodeksie postępowania cywilnego z 1930 r. możliwość dopuszczania przez sąd dowodów z urzędu przewidywał art. 244, który stanowił, że sąd może dopuścić dowód nawet niepowołany przez strony, jeżeli o nim poznał wiadomość z oświadczeń stron lub z akt sprawy i jeżeli w szczególnych przypadkach kodeks nie zawiera odmiennego postanowienia. W okresie przedwojennym zatem ustawodawca wyraźnie dopuszczał powoływanie dowodów z urzędu i określił dość precyzyjnie warunki tego powołania. Niedopuszczalność powołania dowodu z urzędu mogła dotyczyć jedynie dowodu z zeznań świadków oraz dowodu z dokumentów, jeżeli obie strony sprzeciwiły się prowadzeniu go. Wynikało to z tzw. umów dowodowych, których zawieranie w ówczesnym procesie cywilnym było dopuszczalne (art. 266 i 282 k.p.c. z 1930 r.). Z kolei w przeciwieństwie do obecnego pojmowania roli dowodu z opinii biegłego, w procesie przedwojennym dowód ten traktowany był jako sposób na uzupełnienie wiedzy sądu w zakresie wykraczającym poza znajomość prawa. W tej sytuacji zatem sąd mógł po-

¹²⁴ L. Rosenberg, K.H. Schwab, *Zivilprozessrecht...*, s. 406–410.

¹²⁵ N. Picardi, *Manuale...*, s. 308–309.

woływać z urzędu wedle swojego uznania dowód z opinii biegłego w każdej sprawie, w której uznał to za potrzebne¹²⁶.

Warto w tym miejscu zauważyć, że wiedza sądu o celowości dopuszczenia dowodu z urzędu musiała być w tamtym czasie wiedzą o charakterze procesowym, a nie pozaprocesowym, musiała zatem pochodzić z materiału sprawy.

Po nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego w 1950 r. przepis regulujący kwestię dowodów z urzędu został oznaczony jako art. 236, a jego § 1 przybrał następującą treść: „Sąd może dopuścić dowód nawet nie powołany przez strony. W razie potrzeby sąd może zarządzić odpowiednie dochodzenie”.

Przepis ten interpretowany był zgodnie z ówczesnie obowiązującą i abso-lutyzowaną zasadą prawdy obiektywnej. W tamtym okresie judykatura i doktryna pisały co prawda o zasadzie kontradiktoryjności, ale rozumianej w istocie jako zasada współdziałania obu stron ze sobą, a także stron z sądem „w dążeniu do ustalenia rzeczywistego stanu sprawy”¹²⁷.

Przeciwstawiając się obowiązującej w państwach zachodnich, określanych wówczas jako państwa burżuazyjne, zasadzie prawdy formalnej, podkreślano, że w procesie cywilnym Polski Ludowej obowiązuje zasada prawdy obiektywnej, która nakłada na sąd „obowiązek usilnego dążenia do wyjaśnienia rzeczywistych praw i wzajemnych stosunków stron, z tym, że sąd nie może ograniczać się do wyjaśnień i materiałów przedłożonych przez strony, lecz powinien być siłą czynną i twórczą, poszukującą prawidłowego rozstrzygnięcia”¹²⁸. Sąd Najwyższy tłumaczył wówczas, że skoro „proces cywilny przeniknięty jest dążeniem do orzeczenia zgodnego z obiektywną prawdą”, to konieczne jest zerwanie z biernością sądu i wymaganie od niego postawy czynnej. Co prawda od stron należy oczekiwać aktywnego udziału w procesie cywilnym, a ich rola w dostarczaniu materiału faktycznego i dowodowego jest doniosła, jednak to sąd powinien aktywnie uzupełniać dostarczony przez nie materiał, a jego zachowanie się powinno być „aktywne i pełne inicjatywy”. Kontradiktoryjność, która wynikała z art. 236 k.p.c. z 1930 r. po 1950 r., określano jako „kontradiktoryjność nowego typu”. Sąd miał poprzez swoją wzmożoną aktywność czuwać nad ujawnieniem prawdy obiektywnej, własnym działaniem powinien był uzupełniać luki i braki wywołane niedostateczną aktywnością stron, a także przeciwstawiać się działaniu strony pragnącej nie dopuścić

¹²⁶ M. Richter, *Kodeks*, s. 228–229 i 179.

¹²⁷ Uchwała Izby Cywilnej SN z 27 czerwca 1953 r., CPrez 195/52, OSN 1953, z. 4, poz. 95 – wytyczne wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w przedmiocie stosowania w cywilnym postępowaniu spornym przepisu art. 236 k.p.c., a zwłaszcza jego § 1.

¹²⁸ Uchwała Izby Cywilnej SN z 27 czerwca 1953 r., CPrez 195/52, teza I.

cić do ujawnienia istotnych faktów. Według Sądu Najwyższego dopuszczanie dowodów z urzędu powinno mieć miejsce zwłaszcza w następujących przypadkach: w sprawach dotyczących ochrony mienia państwowego i społecznego, w procesach, co do których należało przypuszczać, że mają charakter fikcyjny, w sprawach ze stosunków małżeńskich, w sprawach ze stosunków między rodzicami a dziećmi, w sprawach o roszczenia alimentacyjne, w sprawach o roszczenia ze stosunku pracy oraz w sprawach, w których uczestniczą strony nieporadne lub wykazujące słabą orientację¹²⁹.

Według ówczesnej judykatury działanie przez sąd *ex officio* polegało nie tylko na dopuszczaniu z urzędu dowodów, lecz także na uwzględnianiu faktów, które w ogóle nie były objęte twierdzeniami stron. Tłumaczono to tym, że odmienne stanowisko prowadziłoby do konkluzji, iż jeśli w toku procesu wyszłyby na jaw istotne dla rozstrzygnięcia sprawy fakty, to sąd musiałby je świadomie pomijać tylko dlatego, że strony ich nie powołały. Tym samym przyjęty przez sąd stan faktyczny byłby fikcyjny.

Konsekwentnie przyjmowano w tamtym okresie, że nieprzeprowadzenie przez sąd dowodu z urzędu w sytuacji, gdy było to potrzebne do rozstrzygnięcia sprawy, stanowi uchybienie procesowe, które może wpłynąć na wynik sprawy, a zatem stanowi podstawę rewizyjną.

W tekście pierwotnym obecnie obowiązującego kodeksu postępowania cywilnego przepis dotyczący działania sądu *ex officio* w postępowaniu dowodowym przybrał następującą treść: „Strony są obowiązane wskazać dowody potrzebne do rozstrzygnięcia sprawy. Sąd może jednak dopuścić dowód nie wskazany przez strony; może także dla ustalenia koniecznych dowodów zarządzić odpowiednie dochodzenie” (art. 232 k.p.c. w brzmieniu obowiązującym do 1996 r.). Przepis ten łączył się ściśle z normatywnie wówczas wyrażoną zasadą prawdy obiektywnej wysłowioną w art. 3 k.p.c.¹³⁰ Nałożenie na strony obowiązku wskazywania dowodów potrzebnych do rozstrzygnięcia sprawy W. Siedlecki pojmował dosłownie i na tej podstawie formułował istnienie wspomnianej wyżej zasady współdziałania stron¹³¹.

¹²⁹ Uchwała Izby Cywilnej SN z 27 czerwca 1953 r., CPrez 195/52, teza II i III.

¹³⁰ Art. 3 k.p.c. w brzmieniu obowiązującym w okresie od 1 stycznia 1965 r. do 30 czerwca 1996 r. miał następującą treść:

„§ 1. Strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody.

§ 2. Sąd powinien dążyć do wszechstronnego zbadania wszystkich istotnych okoliczności sprawy i do wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych. Sąd z urzędu może podejmować czynności dopuszczalne według stanu sprawy, jakie uzna za potrzebne do uzupełnienia materiału i dowodów przedstawionych przez strony i uczestników postępowania”.

¹³¹ Tak m.in. W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 71 i n.

Z dniem 1 lipca 1996 r. art. 232 k.p.c. został znowelizowany i obecnie stanowi, że strony są obowiązane wskazywać dowody w celu stwierdzenia faktów, z których wywodzą skutki prawne. Sąd może dopuścić dowód niewskazany przez stronę.

Zdanie pierwsze tego przepisu rozwiązuje problem ciężaru dowodu, natomiast problematyki dopuszczania dowodów z urzędu i tym samym zasady kontrydiktoryjności dotyczy zdanie drugie.

Obecnie zatem przepis regulujący inicjatywę dowodową sądu jest sformułowany w sposób najbardziej zwięzły z możliwych i nie zawiera określenia jakichkolwiek warunków, od których zaistnienia zależałoby dopuszczenie przez sąd dowodu z urzędu. Jednocześnie czynność dopuszczenia dowodu z urzędu została przedstawiona jako czynność fakultatywna, gdyż czasownik „może” nie oznacza powinności sądu. Pomimo licznych znaczeń czasownika „może” w żadnym z tych znaczeń nie oznacza on „musi”. Należy zatem przyjąć, że art. 232 zdanie drugie k.p.c. nigdy nie będzie samodzielnym źródłem obowiązku dopuszczenia przez sąd dowodu z urzędu. Jeżeli kiedykolwiek taki obowiązek sądu miałby powstać, to jego źródłem będą inne przepisy postępowania cywilnego bądź określone przepisy prawa materialnego. W obecnym stanie postępowania cywilnego ciężar zgłaszania dowodów spoczywa na stronach i uczestnikach postępowania cywilnego. One są wyłącznym dysponentem tego postępowania i ponoszą odpowiedzialność za jego wynik¹³². Kontrydiktoryjność wywodzi się z łacińskiego *contra dicere*, a zatem ścieranie się przeciwstawnych racji stanowi istotę postępowania kontrydiktoryjnego, a uczestnikiem ścierania się twierdzeń i poglądów nie może być sąd orzekający.

Trafnie zatem zauważa Sąd Apelacyjny w Warszawie, że obowiązek wskazywania dowodów obciąża przede wszystkim strony postępowania. Sąd może wprawdzie dopuścić dowód niewskazany przez stronę, jednakże powinien traktować takie dopuszczenie dowodu jako środek ostateczny. Stanowi on istotny wyjątek od zasady kontrydiktoryjności i wynikającego z niej ciężaru dostarczenia dowodów przez strony. Dopuszczenie z urzędu dowodu niewskazanego przez stronę jest prawem, nie zaś obowiązkiem sądu¹³³.

Inny aspekt zasady kontrydiktoryjności poruszył Sąd Apelacyjny w Gdańsku, stwierdzając, że na sądzie rozpoznającym sprawę nie spoczywa powinność zarządzania dochodzeń mających na celu uzupełnienie i wyjaśnie-

¹³² Pominąć należy te postępowania podlegające trybowi nieprocesowemu, które sąd ma prawo wszcząć z urzędu (art. 506 k.p.c.).

¹³³ Wyrok SA w Warszawie z 19 czerwca 2013 r., I ACa 670/12, LEX nr 1392099.

nie twierdzeń stron oraz poszukiwanie dowodów. Do sądu nie należy przeprowadzanie z urzędu dowodów mających na celu wyjaśnienie okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy¹³⁴.

Ten sam sąd dostrzegł w dopuszczaniu dowodów z urzędu niebezpieczeństwo naruszenia przez sąd zasady bezstronności¹³⁵.

Z kolei Sąd Apelacyjny w Krakowie z zasady kontradiktoryjności i bezpośredniości wyprowadził wniosek o istnieniu obowiązku oddalenia przez sąd orzekający wniosków dowodowych strony w razie odmowy dopuszczenia tych dowodów. Jego zdaniem zaniechanie wydania przez sąd postanowienia o oddaleniu dowodu pozostaje w rażącej sprzeczności z jego obowiązkami jako organu prowadzącego postępowanie rozpoznawcze, by każda okoliczność faktyczna miała swoje źródło w prawidłowo dopuszczonym i przeprowadzonym dowodzie, chyba że określony fakt nie wymaga dowodu¹³⁶.

Wielokrotnie na temat dopuszczania dowodów z urzędu wypowiadał się Sąd Najwyższy i w zdecydowanej większości przypadków podkreślał on całkowitą wyjątkowość dopuszczenia przez sąd orzekający dowodu z urzędu¹³⁷.

Sąd Najwyższy ostrzegał jednocześnie przed dopuszczaniem dowodów z urzędu w taki sposób, że mogłoby to stanowić działania dokonane wyłącznie w interesie jednej ze stron¹³⁸.

4. Ściśle łącząca się z zasadą kontradiktoryjności zasada równości stron, sygnalizowana wielokrotnie w tej koincydencji przez Sąd Najwyższy, wynika w pierwszej kolejności z art. 32 ust. 1 Konstytucji RP. Skoro bowiem wszyscy są równi wobec prawa i wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne, to według tych samych reguł powinny być traktowane strony przez sąd jako organ publicznej władzy sądowniczej. Bezstronność sądu w stosunku do stron i uczestników postępowania statuuje również art. 45 ust. 1 Konstytucji RP. W tej sytuacji dopuszczenie przez sąd orzekający dowodu z urzędu stwarza zawsze ryzyko naruszenia równowagi

¹³⁴ Wyrok SA w Gdańsku z 8 listopada 2012 r., III AUa 707/12, LEX nr 1236254.

¹³⁵ Wyrok SA w Gdańsku z 18 października 2013 r., III AUa 1610/13, LEX nr 1403663.

¹³⁶ Wyrok SA w Krakowie z 24 października 2012 r., I ACa 968/12, LEX nr 1236821.

¹³⁷ Por. m.in. wyroki SN: z 22 sierpnia 2013 r., II UK 15/13, LEX nr 1375190; z 15 stycznia 2004 r., II CK 349/02, LEX nr 599530; z 7 stycznia 2010 r., II UK 148/09, LEX nr 577847; w ostatnim z powołanych wyroków SN stwierdził, że „domaganie się do sądu, aby na podstawie akt składkowych ZUS-u i kilkunastu skrzyń akt oraz na podstawie akt sprawy w wersji elektronicznej na płytach CD [...], doszukiwał się, czy i którzy pracownicy powinni mieć ubruttowione wynagrodzenia i aby ustalił prawidłową wysokość ich stawek, stanowi żądanie działania sądu z urzędu za stronę. Przewidziane w art. 232 zdanie drugie k.p.c. uprawnienie sądu do działania z urzędu może przekształcić się w procesowy obowiązek sądu tylko w wyjątkowych okolicznościach, ale nie wtedy, kiedy strona nie realizuje swoich obowiązków procesowych”.

¹³⁸ Wyrok SN z 15 września 2006 r., I PK 97/06, OSNP 2007, nr 17–18, poz. 251.